

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Teologická fakulta

Diplomová práce

ÚČAST DĚTÍ NA POHŘBECH

Autor práce:	Bc. Eva Ratajová
Vedoucí práce:	Mgr. Karel Šimr, Ph.D.
Studijní program:	Učitelství pro střední školy (KS)

2022

Prohlášení o použití zdrojů

Prohlašuji, že jsem autorkou této kvalifikační práce a že jsem ji vypracovala pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu použitých zdrojů.

Datum:

.....
Podpis

Poděkování

Děkuji vedoucímu diplomové práce Mgr. Karlu Šimrovi, Ph.D., za odborné vedení práce, jeho cenné rady, nasměrování i jeho ochotný přístup.

Děkuji všem rodičům, kteří souhlasili s rozhovory jejich dětí. V neposlední řadě velmi děkuji všem dětem, dospívajícím a adolescentům za ochotu podělit se o svou žitou zkušenost.

OBSAH

Úvod.....	5
1 Pohřeb.....	7
1.1 Legislativa pohřebnictví.....	8
1.2 Pohřeb jako rituál.....	8
1.2.1 Obecné rituální hledisko.....	10
1.2.2 Sociálně-společenské hledisko.....	12
1.2.3 Teologické hledisko.....	13
1.2.4 Psychologické hledisko.....	15
1.2.5 Historické hledisko.....	19
1.3 Křesťanské pohřební obřady v římskokatolické tradici.....	22
1.4 Sekulární pohřební obřady.....	23
1.5 Závěrečné shrnutí.....	25
2 Smrt a pohřby v životě dětí.....	27
2.1 Vnímání smrti u dítěte mladšího školního věku.....	27
2.2 Vnímání smrti u dítěte staršího školního věku.....	28
2.3 Vnímání smrti u adolescenta.....	29
2.4 Jak vést s dětmi rozhovor na téma smrti a pohřbu.....	30
2.5 Morální a etické hledisko v kontextu rodinného prostředí.....	32
2.6 Děti a rituály.....	34
2.7 Závěrečné shrnutí.....	34
3 Empirický výzkum.....	36
4 Interpretativní fenomenologická analýza (IPA).....	37
4.1 Výzkumné otázky a volba vzorku.....	38
4.2 Charakteristika respondentů.....	38
4.3 Sběr materiálu.....	40
4.4 Osnova rozhovoru.....	40
4.5 Analýza přepisů rozhovoru.....	41
5 Doporučení pro praxi.....	54
Závěr.....	55
Seznam použitých zdrojů.....	57
Seznam příloh.....	61
Přílohy.....	62

Úvod

Téma smrti je stále tabuizované a zřejmě jen málo lidí o ní umí vést otevřený rozhovor. Někteří lidé možná ani pořádně nevědí, jak uchopit otázku konečnosti života. Jak by chtěli prožívat své poslední chvíle z hlediska odchodu z pozemského života a v jaké režii by se naše pohřbívání mělo odehrávat.

Problém je zřejmě v dnešní sekularizované společnosti, kde se lidé k realizaci vlastního pohřbu příliš často nevyjadřují. Také je toto téma tabuizováno v rodinném a školním prostředí. Vycházím tak ze své pedagogické praxe, kde často od dětí mladšího školního věku slýchávám, že se nemohly účastnit pohřbu blízké osoby. Nejednou jsem tak byla dětmi pasována do role mentora či jakéhosi průvodce v jejich období truchlení, které neví, jak uchopit, jak jím procházet. Tuto situaci vnímám jako velmi citlivou záležitost a mnohdy i jako „tenký led“. Vést rozhovor s těmito dětmi, které rodiče odmítají vzít na pohřeb svých blízkých osob, je nelehké. Obzvláště když nevíte, do jaké míry s nimi můžete rozebírat otázku smrti a pohřbívání. Co již z domova znají či nikoli. Vzhledem k tomu, že pracuji i s dětmi věřícími, shledávám ohledně vedených rozhovorů patřičné rozdíly. Téma této diplomové práce tak vyvstalo z poznatků mé pedagogické praxe a soukromého života. Zaměřeno bude na děti ze sekulárního a křesťanského rodinného prostředí s římskokatolickým vyznáním ve věkových kategoriích dětí mladšího a staršího školního věku a adolescenti.

Hlavním cílem práce je: „*Jaký má význam osobní účast či neúčast dětí na pohřbech blízkých osob v kontextu rodinného prostředí*“. Bude nutností charakterizovat některé pojmy, uvést z různých hledisek pohledy na pohřbívání, přiblížit církevní a sekulární způsob pohřbívání, také blíže popsat vnímání smrti a pohřbů dětmi vymezených věkových kategorií. V empirické části práce se pokusit odpovědět na položené otázky.

Diplomová práce se dělí na část teoretickou a na část praktickou – empirické šetření. Celkově obsahuje pět kapitol.

V první kapitole vymezíme pojem pohřeb, uvedeme příslušnou legislativu a připojíme pohledy na pohřební rituál z několika hledisek – obecné rituální hledisko, sociálně-společenské, teologické, psychologické a historické hledisko. Dále v návaznosti na pohřební rituál popíšeme křesťanské pohřební obřady v římskokatolické tradici a sekulární pohřební obřady. Následuje závěrečné shrnutí. Stěžejní literaturou zde byly především knihy *Přechodové rituály* (A. van Gennep), *Thanatologie* (H. Haškovcová), *Narození a smrt v české lidové kultuře* (A. Navrátilová), *O smrti a pohřbívání* (O. Nešporová), *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa* (J. Karlová), *O posledních věcech člověka* (O. Špatenková), *Škola rodičů* (Z. Matějček), *Malé děti potřebují rituály* (P. Kunze a C. Salamander), *Zármutek a pomoc pozůstalým* (N. Kubíčková), *Stručné dějiny smrti* (J. D. Davies), *Narození a smrt v české lidové kultuře* (A. Navrátilová), *Úvod do křesťanství* (J. Razinger), *Křesťanská thanatologie* (L. Brabec), *Eschatologie: smrt a věčný život* (J. Razinger, Benedikt XVI.), *O smrti a umírání* (E. Kübler-Ross), *Pohřební obřady* (Česká biskupská konference).

Druhá kapitola je zaměřena na psychické vnímání smrti u dětí mladšího a staršího školního věku a adolescentů. Popisuje, jak vést s dětmi jednotlivých věkových kategorií rozhovory na téma umírání, smrti a pohřbu. Vnáší pohled do morálního a etického hlediska v kontextu rodinného prostředí, tedy na základě náboženského a sekulárního pojetí. Vyjadřuje se krátce i k rituálům dětí. Tuto kapitolu taktéž zakončuje závěrečné shrnutí. Zde se tato část práce opírá především o knihy *Cesta životem* (P. Říčan), *Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří; Dětství a dospívání* (M. Vágnerová), *O smrti a umírání* (E. Kübler-Ross), *Adolescence* (P. Macek), *Jak s dětmi mluvit o smrti* (L. Goldmen), *Děti a emoce* (V. Černý a K. Grofová), *Škola rodičů* (Z. Matějček), *Slon*

u tabule (M. Špinková a E. Mlynářová), *Slon v pokoji* (A. E. Grollman), *Morální výchova v nemorální společnosti?* (L. Muchová).

Praktickou výzkumnou část práce třetí kapitoly otvírají vytyčené cíle a použití výzkumných metod.

Ve čtvrté kapitole je popsán hlavní metodologický nástroj empirického šetření, kterým je interpretativní fenomenologická analýza (IPA). Obsahuje svoji metodu sběru dat v podobě polostrukturovaného rozhovoru. Zaměření této výzkumné metody na žitou zkušenost respondentů nám pomůže nalézt odpovědi na výzkumné otázky. Je upřesněna volba vzorku, charakteristika respondentů, sběr dat, osnova rozhovorů, poté následuje samotná analýza jednotlivých rozhovorů a jejich interpretace. Zde jsme vycházeli z knih *Vina* od M. Kocvrlichové a *Kvalitativní analýza čtyř textů: čtyři přístupy* od T. Řiháčka, I. Čermáka, R. Hytycha a kolektiv.

Pátá kapitola vymezuje doporučení pro praxi.

Závěrečná část diplomové práce obsahuje celkové shrnutí tématu za pomoci získaných teoretických i praktických informací. Snaží se zaměřit na relevantní odpověď k vymezenému cíli práce. Možná také nepatrnou částí pomůže k utvoření nějakého ucelenějšího pohledu na tabuizaci umírání, smrti a pohřbu z hlediska vzájemné komunikace mezi dospělými a dětmi v jejich běžných životech.

TEORETICKÁ ČÁST

1 Pohřeb

V našich životech všichni někoho ztrácíme, ať již matku, otce, dítě či jiné blízké osoby a smrt je jakousi zlomyslnicí, která nám ty, které milujeme, rve z náručí. Hledáme útěšná slova, z nichž citlivě skládáme každou větu, abychom mohli vyjádřit svou hlubokou upřímnou soustrast blízkým zemřelého.¹ Je tedy žádoucí pochopit, že pohřby mají ten největší význam právě pro pozůstalé. Samozřejmostí zůstává, že dbáme na přání či tužby zemřelého a správnost pohřebního aktu vybíráme s respektem na kulturní, náboženské či jiné zvyklosti, které nám nejsou cizí.² Problém ale je, že lidé se povětšinou za svého života k realizaci vlastního pohřbu nevyjadřují, neboť jsou přesvědčeni, že mají ještě spoustu času. Poté nastává značně nejistá situace pro příbuzné, jak pohřeb nejlépe uspořádat, když vlastně neznají přání zesnulého. U těchto přání hraje velkou roli tabuizace v době plného zdraví člověka, která zde není zcela na místě.³

Pohřeb nemá podstatu jen samotného obřadu a formálního rozloučení, ale také je to příležitost k setkání přátel a známých, kteří se nemohli podílet na poslední péči o zemřelého. Je jim dána možnost si zavzpomínat, sdílet společně bolest a zármutek s pozůstalými. Účastí na pohřbu tak vyjádřit, jakou důležitost v našich životech zemřelý měl.⁴

V době po nešťastných událostech má pohřební rituál tři funkce. První je funkce porovnávací, má psychický rozměr a jedince po daném neštěstí nutí k jeho znovuprožití a postavení se mu čelem. Společenská funkce přináší uznání, zážitek solidarity a její daná kolektivnost nepřímo sděluje, že: „*nejsme na to a v tom sami a společně to překonáme*“.⁵ Poslední je funkce mytologická, která čelí neštěstí na základě transcendentního rozměru. Bohumila Baštecká zdůrazňuje rozměr tělesný, který je upozaděn, neboť větší pozornost na sebe strhává kvalita psychických prožitků.⁶

Tomáš Kotrlý ve své disertační práci uvádí, že je nutno rozlišit dva nejčastější významy pojmu pohřeb. Tím prvním je pohřeb ve významu *exequiae*, tj. náboženského obřadu a přechodového rituálu. Tedy církevní pohřeb, který je: „*veškerý od církve ustanovený řád, kterým se pochovává tělo křesťanské*“.⁷ Za druhé zde zmíníme pohřeb ve významu sekulárního právního obřadu, kdy dochází k profánnímu uložení lidských pozůstatků do hrobu či zpopelnění lidských pozůstatků v krematoriu. Také je užíváno slovní formulace s tímto spojené jako obřad žehem.⁸ Dále zmiňuje konání obřadu pouze na jednom místě, bez kladeného zřetele na místo, kde pohřební obřad probíhá. Tím tedy došlo k oddělení obřadu od procesu odstraňování mrtvého lidského těla.⁹

¹ Srov. SÍGL, M. *Co víme o smrti*, s. 13.

² Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O dětech a smrti*, s. 209.

³ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*, s. 93.

⁴ Srov. *Tamtéž*, s. 210.

⁵ BAŠTECKÁ, B. a kol., *Psychosociální krizová spolupráce*, s. 22.

⁶ Srov. *Tamtéž*, s. 22.

⁷ KOTRLÝ, T. *Pohřeb a hřbitov v legislativě Kodexu kanonického práva s přihlédnutím k právu České republiky* (disertační práce), s. 35–36.

⁸ Srov. *Tamtéž*, s. 36.

⁹ Srov. KOTRLÝ, T. *Právně-pastorační aspekty pohřbívání*, s. 128. [online]. [2022-02-17]. Dostupné na <<https://www.studiatheologica.eu/pdfs/sth/2011/01/07.pdf?>>.

1.1 Legislativa pohřebnictví

Praxe v pohřebnictví se řídí platnou legislativou, kterou garantuje stát. Platný zákon ustanovuje podmínky pro zacházení s lidskými pozůstatky a s lidskými ostatky, povinnosti i práva související s provozováním pohřební služby, s prováděním balzamací a konzervací lidských pozůstatků a také s provozováním krematorií a pohřebišť.

Legislativa ČR pro oblast pohřebnictví ke dni 1. září 2017 je následující:

- zákon č. 256/2001 Sb., o pohřebnictví a o změně některých zákonů,
- vyhláška č. 277/2017 Sb., o postupu obce při zajištění slušného pohřbení,
- vyhláška č. 278/2017 Sb., o stanovení obsahu a rozsahu specializované odborné přípravy zaměřené na odbornou problematiku související s balzamací, konzervací a náležitostmi dokladu o jejím absolvování,
- mezinárodní ujednání č. 44/1938 Sb., o přepravě mrtvol,
- sdělení č. 22/2012 Sb. m. s., dohoda o převozu těl zemřelých.¹⁰

Kodex kanonického práva (KKP)

Církevní pohřeb – Kán. 1176:

- § 1. zemřelí křesťané mají mít církevní pohřeb podle norem práva;
- § 2. církevní pohřeb, jímž církev vyprošuje zemřelým duchovní pomoc a prokazuje úctu jejich tělům a zároveň živým dodává útěchu z naděje, je nutno konat podle předpisů liturgických knih;
- § 3. církev velmi doporučuje zachovat zbožný zvyk pohřbívání těl zemřelých do země; nezakazuje však pohřeb žehem, pokud nebyl zvolen z důvodů odporujících křesťanské nauce.¹¹

Konání pohřbu – Kán. 1177:

- § 1. pohřeb kteréhokoliv zemřelého věřícího se zpravidla má konat ve farním kostele;
- § 2. je dovoleno kterémukoliv věřícímu nebo těm, jímž přísluší obstarat pohřeb zemřelého věřícího, zvolit jiný kostel pro pohřeb, se souhlasem toho, kdo jej řídí, a po oznámení vlastnímu faráři zemřelého;
- § 3. jestliže smrt nastane mimo vlastní farnost a mrtvé tělo nebylo do ní přeneseno, ani nebyl zákonně zvolen jiný kostel pro pohřeb, koná se pohřeb v kostele farnosti, kde nastala smrt, pokud partikulární právo neurčuje jiný kostel.¹²

1.2 Pohřeb jako rituál

Pohřební rituály či pohřební obřady chápeme jako synonyma a nadřazené pojmy pro soubor jednotlivých rituálů či zvyků, které jsou úzce spjaty s umíráním, pohřby, truchlením.¹³ Při těchto obřadech jsou zde poměrně důležité odlučovací, pomezí a přijímací rituály. Ze všech pohřebních obřadů jsou pomezí rituály nejpropracovanější, neboť jde o přijetí mrtvého do světa zemřelých a je mu přikládán největší význam. Celkově se tyto rituály odlišují hlavně z hlediska národnosti, pohlaví, věku nebo společenského postavení jedince a komplikuje je protichůdné a zároveň

¹⁰ Srov. POHŘEBNICTVÍ, *Zákon o pohřebnictví v souvislostech*. [online]. [cit. 2022-01-30]. Dostupné na <<https://www.pohrebnictvi-zakon.cz/47/zakon-o-pohrebnictvi/>>.

¹¹ Srov. KKP. Kodex kanonického práva, s.126.

¹² Srov. *Tamtéž*, s. 126.

¹³ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*, s. 96.

provazující se pojetí záhrobí, které se v rituálech odráží.¹⁴ Až do konce 19. století byl základní model pohřebních obřadů zcela pod vlivem křesťanských myšlenek a církevní symboliky. Šlo tak o rituály nábožensko-magické, které zajišťovaly funkci překonání strachu z nečisté síly dosud nepohřbeného, lehčího odchodu na onen svět či prokázání pocty a lítosti.¹⁵

Pohřeb můžeme definovat jako: „*pietní obřad (společenský rituál) loučení se s mrtvým, ať již uložením jeho ostatků do hrobu, anebo zpopelněním, tj. žehem (kremace) a uložením popela do urny anebo rozptýlením popela*“.¹⁶

Olga Nešporová vnímá slovo pohřeb jako pojem obecný, který označuje pohřební obřad konaný v souvislosti s uložením těla zemřelého do země nebo za účelem posledního rozloučení před kremací či hromadného rozloučení se zesnulým před uložením popela. Pomocí pohřebních rituálů se tak člověk může lépe vyrovnat s úmrtím blízkého.¹⁷

Zdeněk Matějček zase uvádí, že: „*institute pohřbu, jakožto rozloučení s někým blízkým, měla vždy ochranný a terapeutický smysl. Bylo to převedení prožitku smutku a ztráty do pevných společenských forem*“.¹⁸

K funkcím pohřebního rituálu se vyjadřuje i Naděžda Špatenková, která jich uvádí hned několik. První je funkce biologická, která je úzce spojena s péčí o tělo pozůstalého. Další je funkce sociální, ve které se pozůstalí dostávají do nové role. Psychologická role umožňuje prostor pro sdílení zármutku a formou rozhovoru mohou pozůstalí vzpomínat na zesnulého. Jako poslední uvádí také funkce kulturní a religiózní, kdy pohřební rituál zobrazuje žitou lidskou realitu a dává jí určitý význam.¹⁹

Dle Jany Karlové je možno zmínit, že hlavním úkolem přechodového rituálu je překlenutí krizového okamžiku způsobeného smrtí. Ustálený rámec rituálu usnadňuje přijetí dané ztráty, konstituuje nový společenský status, vzájemné vztahy a různá očekávání. V neposlední řadě dává možnost k uvolnění či ventilaci emočního napětí. Otevírá se prostor pro projevy vzájemné solidarity a sounáležitosti.²⁰

I přesto, že jsou lidé někdy v konfliktu s autoritami, například církevními, či v určitém nesouladu s aktuálními požadavky, těchto významných rituálů se nevzdávají. Zároveň je poukázáno na problematický vztah západní civilizace k tématu smrti a umírání, posléze i na absenci pevného pohřebního ritu.²¹ Lze konstatovat, že v dnešní společnosti a době jsou pohřební rituály v jakési krizi, protože to, v jaké režii se bude odehrávat způsob truchlení či nikoli, je plně v rukách pozůstalých a je závislý na jejich individuálním posouzení.²² Úplné odmítnutí jakékoli angažovanosti na pohřebním rituálu může ale vést dané jedince k sociální izolaci.²³

Daný vývoj pohřebních rituálů v jednotlivých společenských etapách je mimořádně zajímavý. Vždy záviselo, s jakou úctou lidé ke smrti a zemřelému přistupovali a jaký přikládali v dané společnosti význam konečnosti lidského osudu. Jakou roli sehrála víra nebo nevíra v posmrtný život. Právě podstata kultury posledních věcí člověka hrála velkou roli a ta v dnešním sekularizovaném světě je mimo pozornost lidí. S tímto souvisí i dnešní pojetí pohřebního obřadu, který je na rozdíl od smrti vnímán pouze

¹⁴ Srov. VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály*, s. 123–124.

¹⁵ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 225.

¹⁶ SÍGL, M. *Co víme o smrti*, s. 381.

¹⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 101.

¹⁸ MATĚJČEK, Z. *Škola rodičů*, s. 86.

¹⁹ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka*, s. 166.

²⁰ Srov. *Tamtéž*, s. 114.

²¹ Srov. KARLOVÁ, J. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*, s. 114.

²² Srov. KUBÍČKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*, s. 79

²³ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*, s. 134.

technicky.²⁴ Stále jsou ale zachovány dva způsoby pohřbívání, ukládání do země a kremace, jako v dobách minulých. Mění se pouze jejich interpretace.²⁵

Ať už vnímáme pohřby jakkoli, jsou každopádně odrazem vzájemného vztahu individua a dané společnosti za přítomnosti jejich ega.²⁶

1.2.1 Obecné rituální hledisko

Rituály mají určité zvláštnosti a jednou z nich je jejich smysl, který není uchopitelný logicky, ale stojí na faktu uznávání a jejich zachovávání. Rituály mají svůj jasně stanovený průběh, který má určitá pravidla nebo schémata. Jejich průběh, krom počáteční fáze praktikování, je pokládán za záležitost velmi známou a vyžaduje určitý způsob chování, který se v jistých situacích opakuje. Rituály můžeme provádět jako nevědomé i jako naučené a za jejich pomoci můžeme projít zásadními životními změnami²⁷, jako je třeba rozvod, ztráta zaměstnání nebo úmrtí blízkého člověka.

Z malého slovníku vybraných slov od Miroslava Sígl je rituál definován jako: „složitější náboženský obřad složený z více úkonů, ale také liturgická kniha s texty a pokyny. Ze sociologického hlediska jde o ustálený model individuálního nebo kolektivního způsobu chování, založeného na pravidlech přijatých danou sociální komunitou (vnucených nebo tradičních)“.²⁸

Petra Kunze a Catharina Salamander vymezují v jedné ze svých knih definici rituálu takto: „pojmem „rituál“ je vyvozen od latinského slova „ritus“, které označuje zvyklost projevující se v řeči, gestech a jednání, případně počínání podléhající určitým pravidlům a realizované v určitém sledu“.²⁹

Oproti tomu Jana Karlová zmiňuje, že obecné vymezení pojmu rituál není zcela snadné, neboť se zde promítají individuální postoje a chápání jednotlivce. Univerzálně lze ale konstatovat, že jde o standardizovaný soubor jednání, který se vyznačuje vyšší mírou stability prvků, díky níž může docházet k identickému opakování se inscenované formy. Chce také upozornit na důležitost symbolů a významů obrazu světa, jejichž prostřednictvím lze propojovat svět našich malých všednodenností s celkem univerza.³⁰

Sociální antropolog Stanley J. Tambiah, obdobně jako Jana Karlová, uvádí, že konkrétní definice pojmu rituál je problematický úkol. Dle interpretativní antropologie je ale možno rituál obecně definovat jako kulturně zkonstruovaný systém komunikace v symbolech.³¹

Člověk a společnost jsou určitým způsobem závislí na přírodních zákonitostech, na vesmíru, který také podléhá rytům odrážejícím se v lidských životech, neboť i vesmír má své momenty přechodu a etap. Míjíme tím tedy kosmické přechody, například od jednoho ročního období ke druhému, přechod ze starého roku do nového a jiné další, co k lidským přechodovým rituálům bezesporu řadíme.³²

Z hlediska naší současné postmoderní společnosti vnímáme také jasné oddělení existence laické a náboženské společnosti, mezi profánním a posvátným, které je už ze samé jejich podstaty. Máme zde určité kasty lidí, které se od sebe navzájem odlišují svým sociálním statutem a jsou řazeni do určitých kategorií. Pokud by se chtěl

²⁴ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 99.

²⁵ Srov. DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*, s. 55.

²⁶ Srov. *Tamtéž*, s. 99.

²⁷ Srov. KUNZE, P. a C. SALAMANDER. *Malé děti potřebují rituály*, s. 8–9.

²⁸ SÍGL, M. *Co víme o smrti*, s. 386.

²⁹ KUNZE, P. a C. SALAMANDER. *Malé děti potřebují rituály*, s. 11.

³⁰ KARLOVÁ, J. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*, s. 37–38.

³¹ *Tamtéž*, s. 37.

³² Srov. VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály*, s. 13.

kupříkladu přidavač stát dělníkem nebo mladý muž knězem, musí být splněny určité podmínky, které zároveň vyžadují nějakou přechodnou dobu. Proto se přechod z jedné kategorie do druhé vyznačuje jistými zvláštními přechody.³³

Z hlediska daných významů těchto přechodů Arnold van Gennep odlišuje zvláštní kategorii *přechodových rituálů*, které dělí do tří vedlejších kategorií: rituály *preliminární* (odloučení – např. pohřební obřad), *prahové* (pomezí – např. zásnuby, těhotenství) a *postliminální* (sloučení, přijetí – např. svatební obřad). Propracovanost a důležitost těchto rituálů nebývá zdaleka vždy stejná.³⁴ Na základě tohoto rozdělení vnímáme přechodový rituál jako obřad, při kterém dochází u některých účastníků ke změně sociálního statusu.³⁵ Má za úkol zmírnit neblahý vliv změn, kterou s sebou přináší svět profánní a posvátný³⁶, a pomoci se s nimi vypořádat.

Přechodové rituály se významnou měrou podílejí na vývoji osobnosti a mají u jedince docílit dovršeného obrazu sebe sama. Člověk by měl mít povědomí, kam patří, kde je jeho místo a vnímat sounáležitost daného společenství, ve kterém se nachází.³⁷

V kultuře dnešní společnosti, která jde napříč časem i prostorem, se můžeme setkat s různými rituály. Součástí těchto rituálů je nejen emocionální či duchovní prožitek, ale i určitá míra rizika, chaosu, tajemství a divokosti. Problém nastává, pokud jedinec zůstane mimo sociální řád. Arnold van Gennep tuto fázi nazývá liminalitou a „*jedná se o problematický stav, v němž již došlo k odloučení od předchozího společenského statusu, a ještě se neuskutečnilo přiřazení nového*“.³⁸ Člověk je pak snadno zranitelný, bezbranný a zároveň může být i nebezpečný pro všechny kolem. Může vnímat své prostředí jako chaotické a snižuje se často i jeho angažovanost. Zde je na místě otázka, zda takový jedinec má dostatek fantazie a tvořivosti, aby tomuto prázdnému rámci dal určitý smysl, nebo i nadále bude setrvávat v pohodlném přežívání bez lepšího výhledu. Michal Vančura označuje bolestnou nepřítomnost přechodových rituálů jako mezigenerační problém.³⁹

Jako další souvislost s problematickým vztahem k přechodovým rituálům lze uvést zmínku od Alexandry Brabcové o absenci potřeby dospět. Kdy lidé mají touhu být „věčně mladí“ i navzdory biologickým hodinám. Často dnes můžeme zaznamenávat, že mladí lidé, třeba třicetiletí, ještě zůstávají žít ve svém rodném domě s rodiči, jako by neuměli svou dospělost přijmout v plném rozsahu. Jako definitivní přechod k dospělosti lze pokládat uzavření manželství, které se dnes bohužel netěší velké popularitě. Problematika neoficiálních, méně závazných vztahů je dalším projevem nedospělosti a neochoty přijmout za ni odpovědnost. Což značí zásadní problém ve vztahu mezi rituály a kontinuitou kultury, dochází tak k vytržení z řádu a systému hodnot dané společnosti. Je zde výrazná absence vlivů z rodinného prostředí. Pokud tito jedinci nemají ani jakýkoliv vliv z daného prostředí, ve kterém žijí, či náboženské tradice, nejsou posléze schopni předávat obraz světa a identity. Održením od tradičního duchovního a rituálního kontextu přicházejí specifické problémy, jako jsou například drogy, alkohol, nefunkční vztahy.⁴⁰

Vliv lokální kultury hraje velmi důležitou roli a tím, že v současné době zaznamenáváme pokles církevního života, se i dostavuje absence duchovního prožitku, což může mít pro některé jedince za následek pocit prázdnoty a neaktuálnosti daných

³³ Srov. VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály*, s. 12–13.

³⁴ VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály*, s. 18.

³⁵ Srov. KARLOVÁ, J. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*, s. 86.

³⁶ Srov. VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály*, s. 20.

³⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 196.

³⁸ KARLOVÁ, J. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*, s. 126–129.

³⁹ Srov. *Tamtéž*, s. 126–129.

⁴⁰ Srov. *Tamtéž*, s. 130–133.

tradic. Toto dnešní chápání západního světa je vnímáno jako určité tápání ve srozumitelnosti obrazu světa, kde se v lidských životech střetává krize identity s krizí jinakosti. Přesto se ale stále snažíme zachovávat lokální sociokulturní životní informace a životní strategie, které nám umožňují neztratit sami sebe.⁴¹

1.2.2 Sociálně-společenské hledisko

Pohřebními rituály se prolínají kultovní a pověrečné složky se sociálně-právními i společenskými.⁴² Ukazují, že pohřeb byl vždy společenskou příležitostí, kde se za dodržení určitých zvykových pravidel demonstrovaly, zviditelňovaly a zároveň potvrzovaly vzájemné vazby a vztahy mezi žijícími.

Z matrik úmrtí lze zjistit, že ještě v polovině 17. století byly rozdíly mezi pochováním chudého a bohatého nebožtíka. Pohřby „vznešených“ trvaly z hlediska složitých příprav několik týdnů či měsíců. Naproti tomu chudý byl pohřben ihned po smrti nebo den poté. Dobu mezi skolem a pohřbem i u těchto zemřelých prodloužil dvorní dekret z roku 1756 na osmačtyřicetihodinovou lhůtu. Tím tak vznikl pozůstalým větší časový prostor pro zařízení všech náležitostí, které k pohřbívání patří. Pohřby nebyly levnou záležitostí a rozdíly mezi třídními vrstvami byly znatelné na první pohled. K pozůstalým se vztahovala povinnost zařídit pohřeb, jen u nemajetných je zajišťovala obec. Ještě v 18. století zaznamenáváme nedostatek finančních prostředků u chudých a doprošování se pomoci od majetnějších. Nejnáročnější pohřební položkou bylo zvonění. Odvíjelo se od toho, pro koho bylo zvoněno, zda byl nebožtík bohatý či chudý a od počtu daných zvonění od úmrtí až po konec pohřbu.⁴³

Za zmínku stojí také společenské postavení malých dětí, které velice ovlivňovalo citovou zainteresovanost a pohřeb samotný. Malé dítě nebylo pokládáno za plnohodnotného člena středověké a raně novověké společnosti. Ve středověkém Římě byly děti zahrabávány u domu nebo pod přilehlé ohniště, protože neměly právo na pohřeb. Až do 11. století byly pochovávány odděleně od ostatních. I v pozdějších dobách se nesmělo za ně příliš truchlit, nezvonilo se, nemodlilo, neboť se prý staly ihned po smrti andělíčky. Rozdíly byly nejen z hlediska postavení, ale také i víry. Pohřby nepokřtěných dětí byly chudé, protože dle katolického učení nepřijaly hlavní církevní svátost křtu.⁴⁴ Děti mrtvě narozené a nepokřtěné se často pohřbívaly anonymně, jak se pravilo třeba na Valašsku: „*žádné caviky sa nedělají – vykope sa jamka na krchově, kajsi u zdi, hodí sa do toho a je konec*“.⁴⁵ Smuteční obřad pro děti neexistoval jako plný obřad až do 10. 2. 1972. Předkoncilní Římský rituál měl poté, kromě pohřebního obřadu pro dospělé, také zvláštní obřad pro děti *Exsequiae parvulorum*. Tento obřad, zpravidla do 7 let věku dítěte, byl oslavou křestní nevinnosti. Podle *ritu parvulorum* byli pohřbeni i ti, kteří jako *amentes, debiles* nikdy po křtu rozumu nedosáhli. Liturgická kniha Pohřebních obřadů poprvé také zahrnuje i oficiální pohřební obřad pro nepokřtěné děti.⁴⁶

Koncem 19. a počátkem 20. století je zajišťování zvykových pravidel pohřbu plně na pozůstalých, kněz obstarával náboženské obřady. Členové rodiny po úmrtí blízkého otvírali okno, aby duše nebožtíka měla přístup k nebi. Zajišťovali očistu jeho těla, zatlačení očí a odění do svátečního šatu. V den pohřbu připravovali v domě smutku

⁴¹ Srov. KARLOVÁ, J. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*, s. 147–149.

⁴² Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 225.

⁴³ Srov. *Tamtéž*, s. 256–257.

⁴⁴ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 245–247.

⁴⁵ *Tamtéž*, s. 247.

⁴⁶ KOTRLÝ, T. *Právně-pastorační aspekty pohřbívání*, s. 128. [online]. [2022-02-09]. Dostupné na <<https://www.studiatheologica.eu/pdfs/sth/2011/01/07.pdf?>>.

příbuzným a přátelům malé pohoštění. Zde se lidé společně za zemřelého modlili. Pohřební průvod měl jistou symboliku rozloučení se nebožtíka u božích muk s místem, kde žil, se všemi lidmi z vesnice a odprošení u nich všeho zlého, čeho se na nich zemřelý za svého života dopustil. Lidé jej doprovázeli za účasti zpěvu a modliteb až na hřbitov. Celý pohřeb uzavíralo pohoštění pozůstalých a přátel zemřelého v domě smutku nebo v hostinci. Pohřební hostina byla určitá prestiž a mohla mít absenci pouze u chudých nebo malých dětí. Tímto byl prokazován určitý společenský status a sociální postavení mrtvého. Čím významnější osoba zemřela, tím okázalejší byla výzdoba, počet truchlících i hostina.⁴⁷ Toto vše poukazuje na ono sociální a společenské pozadí pohřebních rituálů.

1.2.3 Teologické hledisko

*„Já jsem vzkříšení a život. Kdo věří ve mne,
i když umřel, bude žít a žádný,
kdo žije a věří ve mne, neumře navěky.“
(Jan 11,25)⁴⁸*

Smrt je opředena jakýmsi tajemstvím a u každého z nás jistě alespoň jednou v životě vyvstala otázka, zda je po smrti nějaká další životní existence či nikoli. Tedy jestli existuje život po životě.⁴⁹

Křesťané vnímají smrt jako přechodový most na druhý břeh, břeh věčného života, kde se setkají se svými blízkými a s milujícím Bohem.⁵⁰ Benedikt XVI. přímo uvádí, že smrt je přechodem kráčení pozemského do světa nebeského pro všechny, co žijí v Kristu. V tomto novém světě nebeský Otec své děti přijímá: „ze všech národů, kmenů, plemen a jazyků“ (Zj 9,9).⁵¹ Z teologického hlediska můžeme smrt označit jako konec lidského života na biologické úrovni.

V křesťanské dogmatice duše člověka přežívá smrt a čeká na poslední soud⁵², je odloučena od těla, neboť je z duchovní podstaty nesmrtelná⁵³ a po smrti se má vrátit ke svému poslednímu cíli – k Bohu.⁵⁴

První kniha Genesis mluví o smrti, která byla zapříčiněna prvním hříchem Adama a Evy. Jako důsledek tohoto činu a porušení Božího příkazu bylo jejich vykázání Bohem z Edenů a dány jim jasně na zřetel odlišnosti mezi dobrem a zlem a životem věčným.⁵⁵ A tak pravil Bůh hříšníkům: „*prach jsi a v prach se navrátíš*“ (Gen, 3, 19).⁵⁶ Osudným se stal okamžik, kdy člověk zatoužil po bohorovnosti a podlehl v pokušení ďáblu.⁵⁷ Možná proto je vykládána Adamova smrt a posléze smrt jeho synů jen jako pouhá zmínka bez jakéhokoli smutku.⁵⁸ Pokud bychom vůbec hledali ve Starém zákonu pasáže vztahující se k posmrtnému životu, nalezneme dvě. „*Tvoji mrtví obživnou, má mrtvá těla vstanou! Probudte se, plesejte, kdo přebýváte v prachu! Vždyť tvá rosa je*

⁴⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 113–115.

⁴⁸ MORIN, D. *Co se děje po smrti?*, s. 3.

⁴⁹ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*, s. 77.

⁵⁰ Srov. MORIN, D. *Co se děje po smrti?*, s. 6.

⁵¹ PASTORACE. CZ. *Den smrti není koncem*. (Benedikt XVI.) [online]. [2021-11-09]. Dostupné na <<https://www.pastorace.cz/tematicke-texty/r-2009-den-smrti-neni-koncem-benediktovi>>.

⁵² Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 59.

⁵³ Srov. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*, s. 10.

⁵⁴ Srov. *Tamtéž*, s. 6.

⁵⁵ Srov. DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*, s. 11.

⁵⁶ Bible. *Písmo svaté Starého a Nového zákona*, s. 27.

⁵⁷ Srov. *Tamtéž*, s. 26.

⁵⁸ Srov. DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*, s. 10–11.

rosou světél, porazíš i zemi stínů.“ (Iz, 26,19)⁵⁹ „*Mnozí, kteří spí v prachu země, procitnou; jedni k životu, druzí k pohaně a věčné hrůze.*“ (Da, 12,2)⁶⁰

Starozákonní smrt není považována za přirozený jev, nýbrž za trest či utrpení, jakési zlo a zajetí, které nikdy nekončí. Ve slovech Starého zákona ještě není odkryta skutečnost, že Boží moc nad životem pronásí člověka smrtí do nového života.⁶¹ Hans Walter Wolff uvádí, že je zde na Boha pohlíženo jako na zlého a krutého Otce. Hospodin je ale především tím, kdo nám dává život a ochraňuje nás. Toužíme po vztahu s ním a chválíme jej. Po smrti nikdo netouží a chválu mohou pět pouze živí. Každý jedinec se snaží svůj vztah s Bohem budovat a hýčkat. Pokud se ocitne v nebezpečí, prosí jej o pomoc či záchranu, neboť si je dobře vědom, že ten, kdo rozhoduje o odchodu do říše zemřelých, je právě Hospodin. Člověk ho prosí o milost a také si chce skrze věrné společenství s ním zajistit pocit určité jistoty. Tu můžeme vidět poukázáním Hanse Waltera Wolffa na žalm 73, ve kterém se mluví, jak je Bůh dobrý k těm, kdo jsou čistého srdce a připomíná svému lidu, že je neustále po jejich boku.⁶² „*Mně však v Boží blízkosti je dobře, v Panovníku Hospodinu mám své útočiště, proto vyprávím o všech tvých činech.*“ (Ž 73,28)⁶³ Ne vždy tuto jistotu ale lidé pocítují, obzvláště v okamžiku, kdy se provinili. Pak vnímají smrt jako zaviněnou, neboť se provinili vůči Hospodinu, který je za daný čin potrestal. Tedy je zde důležité odlišovat vztah smrti z hlediska naplnění našich posledních dnů a viny, která je důsledkem našeho provinění. Je zde zaměřena pozornost na Hospodinovu moudrost. Ona moudrost vyvolává v autorovi H. W. Wolffovi domněnku, že pokud člověk zvolí tu správnou cestu na základě učení Boží moudrosti a slova, může se vyhnout smrti. Míněno tedy jest, že proti konci života lze ze strany člověka něco udělat. Pokud se ale sám ze své vůle jedinec rozhodne pro cestu nesprávnou a provinění je vědomé, je to neodpuštělné a dál se ubírá cestou utrpení a zkázy.⁶⁴

Se vznikem křesťanství a Bohem daným Kristovým vzkříšením dochází k poražení smrti, která je v novozákonním pojetí oslavována skrze zmrtvýchvstání Krista, neboť je vnímána jako nový život v Božím království. Člověku je dána možnost znovu povstat, stanout před posledním soudem a dojít do Božího království. V křesťanské teologii o tomto vypovídá již samotná existence Velikonoc a příslušných náboženských oslav. Pohřební rituály nám přímo ukazují kýženou cestu přes onen „přechodový most“ do obce nebeské.⁶⁵ Josef Razinger poukazuje na to, že Nový zákon nemusel formulovat úplně něco nového a udržuje základní směr Starého zákona. Již není smrt jako „poslední nepřítel“, neboť byla přemožena. Křesťanská zvěst kříže nás učí vidět daleko více než jen biologický konec naší existence. Smrt je poražena tam, kde s důvěrou a láskou člověk s Kristem a pro Krista umírá⁶⁶, neboť Kristus je stromem, ze kterého člověk přijímá chléb nesmrtelnosti. Tajemství věčnosti spočívá ve vzájemné lásce člověka s Bohem, který jako jediný dokáže smrt odvrátit. Odvrácení oné smrti spočívá ve vzájemné komunikaci a porazit ji lze silou naší lásky.⁶⁷

Pokud mluvíme o křesťanství, většina lidí si převážně vybaví katolickou církev. Mezi křesťany, například katolíky a evangelíky, ale existují četné rozdíly, které jsou

⁵⁹ Bible. *Písmo svaté Starého a Nového zákona*, s. 707.

⁶⁰ *Tamtéž*, s. 886.

⁶¹ Srov. RAZINGER, J., BENEDIKT XVI. *Eschatologie: smrt a věčný život*, s. 58–60.

⁶² Srov. WOLFF, H. W. *Antropologie des Alten Testament*, s. 156–165.

⁶³ Bible. *Písmo svaté Starého a Nového zákona*, s. 570.

⁶⁴ Srov. WOLFF, H. W. *Antropologie des Alten Testament*, s. 171–172.

⁶⁵ Srov. DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*, s. 12–13.

⁶⁶ Srov. RAZINGER, J., BENEDIKT XVI. *Eschatologie: smrt a věčný život*, s. 65–67.

⁶⁷ Srov. *Tamtéž*, s. 104–105.

spojovány s lidským bytím v době mezi smrtí a vzkříšením z mrtvých. Proto si pojd'me v krátkosti přiblížit určité nuance z hlediska Boží spásy, vzkříšení a nesmrtelnosti duše.

Římští katolíci věří v nesmrtelnost duše a její oddělení od těla ve smrti. Luther toto ale odmítá, neboť smrtí člověk zaniká jako „*tělo i duše*“.⁶⁸ Smrt je trestem za hříchy, který si musí vytrpět nejen tělo, ale i duše, která je stejně bezcenná jako tělo a spolu propadají soudu, společně jsou i vykoupeny. Dle Rolanda de Puryho nastává celostní smrt a Bůh poté zcela oživuje tělo i duši. Celostní smrti je zastánce i Paul Althaus a říká, že duši i tělo je třeba odlišovat, ne však oddělovat. Umírání a zmrtvýchvstání se tak týká celého člověka.⁶⁹ Čímž tedy dále Luther odmítá přechodový stav, kdy duše spí v klidu Kristově a čeká, až bude v poslední den vzkříšena tak jako tělo.⁷⁰ Víra ve zmrtvýchvstání zahrnuje naději v nesmrtelnost. Zmrtvýchvstání a nesmrtelnost jsou počátkem a dovršením, díky tomu nemusí člověk setrávat v nihilistickém Božím vakuu. Člověk tak zůstává v rukou svého Soudce a Zachránce – Boha. Existence člověka tedy spočívá v Božím rozsudku nad člověkem.⁷¹

Evangelická církev staví víru na osobním vztahu jedince k Bohu a každý tak přijímá odpovědnost sám za sebe.⁷² Oproti tomu římskokatolická církev se opírá o autoritu církve. Možno říci, že je garantem pravdivosti a správnosti dané víry, která člověku zajišťuje spásu a věčný život. Církev je zároveň prostředníkem mezi Ježíšem Kristem a člověkem.

Tedy lze konstatovat jako shodu, že v katolické i evangelické církvi končí smrtí člověka možnosti ovlivnit svoji naději na věčný život v Božím království. Je zde podstatné, zda Bůh na člověka pohlíží jako na člověka omilostněného, což tkví v tom, jak žil nebo zda jedince vnímá jako neomilostněného a jeho věčné žití bude mimo společenství s Otcem nebeským. Rozdíl je v dočasném trestu, kdy evangelík jde k Bohu hned po smrti, je-li na něj Bohem pohlíženo jako na omilostněného. Křesťan, který nestačí učinit pokání, putuje na chvíli do očištnice a po uplynutí trestu za nevyznané hříchy putuje k Bohu do nebeské obce. Spásu pro zemřelého zajišťujeme přímlovými modlitbami.

II. vatikánský koncil (Lumen Pentium, 16) všechen lid ale utvrzuje v tom, že: „*všichni lidé, ať již jsou věřící nebo ne, pokřtění nebo nepokřtění s touto podmínkou, že žili „upřímně“ a s „dobrou vůlí“, budou spaseni*“.⁷³

1.2.4 Psychologické hledisko

I nevěřící lidé se s těžkými chvílemi vyrovnávají různými způsoby a také potřebují a hledají nějaké jistoty či pomoc. Přestože nevěří v posmrtný život, od některých můžeme slyšet, že zesnulé všude vidí nebo s nimi i promlouvají. Z hlediska těchto jevů by jim například mohl pomoci pohled prvního badatele zabývajícího se tematikou prožitků blízkých smrti. Je to Raymond Moody, známý autor knih o posmrtném životě a prožitcích blízkých smrti, který díky nim na sebe strhl velkou pozornost. V jednom ze svých děl se zabývá fenoménem setkání se zemřelými prostřednictvím hledění do zrcadla. Popisuje fakta skutečného shledání svých klientů s blízkými zemřelými a jejich přáteli. Díky tomuto vědci se ve dvacátém století dostává tematika posmrtného života do středu obecného zájmu sekulární společnosti. Velkou vlnu pozornosti rozpoutala

⁶⁸ RAZINGER, J., BENEDIKT XVI. *Eschatologie: smrt a věčný život*, s. 71.

⁶⁹ Srov. PÖHLMAN, G. H. *Kompendium evangelické dogmatiky*, s. 388–389.

⁷⁰ Srov. RAZINGER, J., BENEDIKT XVI. *Eschatologie: smrt a věčný život*, s. 81.

⁷¹ Srov. PÖHLMAN, G. H. *Kompendium evangelické dogmatiky*, s. 391.

⁷² *Českokatolická církev evangelická Sbor Brno I., Katolík nebo evangelík*. [online]. [2021-11-09].

Dostupné na <<https://brno1.evangelnet.cz/node/337>>.

⁷³ MORIN, D. *Co se děje po smrti?*, s. 54-55.

právě publikace s fenoménem klinické smrti, kde autor s jistotou uvádí, že čemu říkáme smrt, neznamená ještě konec našich životů. V knize *Život po životě* Raymond Moody shrnuje, čím si lidé v klinické smrti procházeli, kdy měli možnost na sebe samé pohlédnout shora mimo vlastní tělo. Toto dílo bylo do značné míry označováno za kontroverzní. Na jedné straně poukazuje, že umírající měli možnost nahlédnout na „onen svět“ a shledat se i se svými známými, jež měli podobu zářících bytostí s nepředstavitelnou láskou, porozuměním a tážajících se na jejich připravenost zemřít. Na straně druhé čelil kritice z řad církevních představitelů z hlediska zásahu do posmrtnosti, která náleží do rukou Božích. Na základě těchto zážitků nelze ale zcela popsat úplný obraz posmrtného života tak, jak ho popisuje teologické učení, které posmrtné trvání přisuzuje jakémusi spánku až do doby, než ho Bůh povolá k poslednímu soudu.⁷⁴

Ono zmíněné kontroverzní dílo do značné míry podpořila známá autorka významných děl Elisabeth Kübler-Rossová, která měla víru v Boha a v posmrtný život. Její legendární kniha *O smrti a umírání* a posléze *Otázky a odpovědi o smrti a umírání*, tak zahájily proces detabuizace umírání a smrti.⁷⁵

Nejednomu člověku je tedy dáno mnoho životních lekcí, které nejsou vždy jednoduché a musí je zvládnout. Jedno z bolestných období je proces umírání, který je pro všechny zúčastněné časem krize. Umírající se vzdaluje vnějšímu světu a pomalu začíná bilancovat jednotlivé části života. Přemýšlí, kolik času mu ještě zbývá a kdy přijde jeho polední hodina. Někdo svůj odchod prožívá ve velkých bolestech a utrpení, jiný zase rychle a bezbolestně. Jedni chtějí umírat sami ve svých vzpomínkách, jiní si přejí být ve společnosti druhé osoby.⁷⁶ Velmi důležité ale je, jak každý z nás smrt vnímáme a jak k ní přistupujeme v okamžiku, kdy u nás „zaklepe na dveře“, třeba v podobě těžké nevyléčitelné nemoci.

Matka Tereza říkala, že: „*život je hrdinství a umírání je jeho zakončení*“.⁷⁷ Paradoxem tedy je, že smrt jako hrdinství zřejmě většina z nás nikdy nevnímá i přesto, že hrdinstvím je. Skrze umírající k nám totiž přicházejí nejdůležitější životní lekce, neboť nás vystavují velké zátěži, která nám umožňuje vidět danou skutečnost velmi zřetelně a umožňuje si dojít k uvědomění samotné podstaty života a jeho dané velikosti.⁷⁸ I nadále tak smrt zůstává v našich očích děsivou událostí, i přesto, že si myslíme, jak ji už na mnoha úrovních zvládáme. Mění se jen způsob, jakým se s ní vyrovnáváme a jak přistupujeme k umírajícím. Smrt má mnoho podob a v mnoha směrech má děsivější podobu než kdy dříve, možná proto se s ní i někteří lidé v současné době neumí v klidu vyrovnat.⁷⁹

Smrtí je ukončeno trápení umírajícího a nastávají těžké chvíle pro pozůstalé členy rodiny zemřelého. Mnohdy měli i pramálo času na to, aby se na daný odchod milované osoby připravili nebo neměli čas vůbec žádný. V těchto chvílích se pozůstalých zmocňuje pocit zoufalství, hořkosti či hněvu⁸⁰, neboť v jediném okamžiku se jim radikálně změnil celý jejich život. Naděžda Špatenková uvádí, že tito lidé jsou tak hluboce zarmoucení, že nabývají přesvědčení, že již nikdy nemohou být šťastní. Vstupují do životního období smutku a truchlení, které je doprovázeno silnými emočními reakcemi, které nabourávají jejich pocity vlastní identity, integrity,

⁷⁴ Okruh a střed, *Smrt a umírání*. Obec křesťanů v České republice [online]. [2021-11-09]. Dostupné na <<http://oas.obec-krestanu.cz/2001-3-06>>.

⁷⁵ KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 301–302.

⁷⁶ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*, s. 64.

⁷⁷ KÜBLER-ROSS, E. a D. KESSLER. *Lekce života*, s. 14.

⁷⁸ Srov. Tamtéž, s. 14.

⁷⁹ Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 16–18.

⁸⁰ Srov. Tamtéž, s. 196.

vztahovosti, přesvědčení o stabilitě a bezpečnosti světa. Často přicházejí například otázky po významu statusu manželky, matky. Zda žena ještě vůbec zůstává manželkou či matkou při ztrátě manžela nebo dítěte. Hledání odpovědí, zda zůstat ve své samotě nebo být mezi lidmi, když ví, že ani jedno mu nečiní dobře. Naděžda Špatenková uvádí, že odpovědi, které přinášejí ta správná slova útěchy a rad jak dál, hledají truchlící převážně u pracovníků v pomáhajících profesích, jako jsou například lékaři, sociální pracovníci, duchovní, psychologové a jiní. Z hlediska citlivosti problematiky umírání a smrti nemusí vždy u některých odborníků pozůstalí najít porozumění. Dále je toho názoru, že nejde tak ani o odborníka nebo vzdělaného psychoterapeuta, ale jde o to, aby to byl člověk, který bude velmi citlivý k potřebám pozůstalých, aby byl obeznámen s tím, co právě prožívají a jaký zvolit nejvhodnější způsob pomoci. Ve své knize *Poradenství pro pozůstalé* se snaží vystihnout, jak porozumět prožitkům, reakcím i chování pozůstalých, být jim oporou a dobrým průvodcem v době jejich truchlení. Být jim někým, kdo je na „cestě žalu, nářku a slz aspoň kousek doprovodí“.⁸¹ Elisabeth Kübler-Rossová zmiňuje, že profesionální odborné poradenství většina lidí ani nepotřebuje nebo si jej nemůže dovolit. Zároveň ale potřebují pomoc a podporu od chvíle, kdy se u jejich blízkého člověka objeví například nějaká nevyhlášená nemoc až do doby jeho smrti. Důležitá je tedy blízkost nějaké chápající lidské bytosti (např. kamarád, kněz)⁸², neboť v rodinách, kde prožívají nějaké neštěstí, nemůže mnohdy jeden druhého podporovat, protože jsou v dané věci utopeni stejně.⁸³

Truchlení je v čase měnící se proces a každá jeho fáze může mít své specifické požadavky. Období truchlení je vnímáno jako dlouhodobý proces a pro lepší uchopitelnost pozůstalých je metaforicky přirovnáván k výstupu na vysokou horu. Neboť výstup na ni je pokládán za stejně náročný a vyčerpávající jako truchlení. V odborné literatuře z hlediska členění procesu truchlení na fáze panuje nejednotnost. Naděžda Špatenková preferuje třífázový model pro jeho stručnost, jasnost a zároveň jeho vágnost zahrnující nejrozličnější intraindividuální a interindividuální reakce na ztrátu⁸⁴:

- fáze konfuse – období šoku, otřesu a zmatku,
- fáze exprese – intenzivní období ventilace zármutku a žalu,
- fáze adaptace – pozůstalí se pomalu vrací zpět k „normálnímu“ fungování a k životu vůbec.⁸⁵

V první fázi se pozůstalí ocitají bezmocní, neví kudy kam, jsou vyčerpaní, pláčou, křičí, nařikají a obviňují všechny kolem sebe. Ocitají se tak v jisté propasti, kde jim není příjemně a hledají cestu ven. Prozatímním cílem je dostat se z této propasti ven a uniknout tak trýznivým pocitům bolesti. Ve druhé fázi truchlení opadne největší tíha zármutku zdoláním oné propasti, pozůstalým se dostává vidina lepších zítřků, světlých okamžiků, které jim dodávají odhodlání dojít až k samotnému vrcholu zmíněné hory. V poslední, třetí fázi nastává krok odhodlání stanout na vrcholu. Tento krok je pro některé pozůstalé velmi obtížný. Pokud se k němu nerozhodnou, mohou poté setrvávat ve druhé fázi a jejich další život je pak zcela v područí pocitů vůči zemřelému. V jakékoliv fázi je velmi cenná pomoc doprovázení zmíněného poradenství či

⁸¹ ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*, s. 9–13.

⁸² Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 199.

⁸³ Srov. BAŠTECKÁ, B. a kol. *Psychosociální krizová spolupráce*, s. 56–57.

⁸⁴ ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*, s. 84.

⁸⁵ Srov. *Tamtéž*, s. 84.

chápacího blízkého člověka, aby pozůstalí měli i zpětnou vazbu či pocit souhlasu s jednotlivými kroky při zdolávání strachu, úzkosti nebo trýznivé bolesti.⁸⁶

Většina odborníků se shoduje v tom, že: „*otevřený žal se snáší daleko snadněji než dlouhodobě potlačovaná bolest a smutek*“.⁸⁷ Nabízenou pomocí je tedy možnost dovést truchlící k uvědomění si, že žít život bez zemřelého je někdy velmi těžké, ale nikoli nemožné.⁸⁸

Naděžda Kubičková uvádí, že muži i ženy se s truchlením vyrovnávají odlišně. Ženy mají větší potřebu o své bolesti, pocitech a emocích mluvit a vyhledávají odbornou pomoc a muži mají tendenci ztrátu spíše popírat a smutek ukrývat uvnitř sebe samých.⁸⁹ Zde z hlediska snadnějšího vyrovnání není zárukou ani víra v posmrtný život, protože ji někteří pozůstalí skrze smrt blízké osoby vnímají jako otřesenou nebo zcela zničenou. Truchlící ji v tomto těžkém období nechtějí a neumí akceptovat jako Boží vůli.⁹⁰

Proces truchlení je také závislý i na okolnostech úmrtí. Pokud jde o smrt anticipovanou (očekávanou), je prokázáno, že se pozůstalí vyrovnávají se zármutkem daleko lépe a rychleji, protože měli k dispozici určitý časový prostor se na ztrátu člověka vážně nemocného nebo starého připravit. Kdežto lidé, kterým blízká osoba zemřela náhle a bez jakéhokoli varování (např. vražda, autonehoda), prožívají období truchlení daleko obtížněji. Komplikované případy truchlení jsou ze smrti násilné (vraždy), které jsou často doprovázeny silnými pocity viny, hněvu a touhou po pomstě. Pravděpodobně nejméně a nejobtížněji zvládnutelnou ztrátou pro pozůstalé je sebevražda jejich blízkých osob.⁹¹ Naděžda Špatenková zmiňuje, že pro zdolání této nelehké cesty hraje velmi důležitou roli pohřeb a zmiňuje „desatero“, kde jako prvním bodem je právě příprava a realizace smysluplného rituálu.⁹²

Desatero pro pozůstalé:

- 1) Zapojte se do příprav pohřbu.
- 2) Věnujte pozornost tomu, co jíte a pijete.
- 3) Zachovejte pokud možno normální režim.
- 4) Posuďte svůj zdravotní stav.
- 5) Hovořte o zemřelém člověku.
- 6) Dovolte si truchlit.
- 7) Udělejte si čas na truchlení.
- 8) Dovolte si zlostné pocity.
- 9) Dovolte druhým, aby vám pomáhali.
- 10) Nebojte se vyhledat pomoc.⁹³

Tímto se dále dostáváme k tomu, co musí pozůstalí zvládnout v okamžiku, kdy nastanou přípravy pohřbu zemřelého. Jde nejen o oznámení úmrtí blízkého, ale také o splnění všech řádných úkonů, které patří k důstojnému rozloučení se zesnulým.

V minulosti byly tyto úkony k pohřbení úzce spjaty s magicko-očistními a ochrannými praktikami ke spokojenosti zemřelého, aby se neměl potřebu vracet zpět

⁸⁶ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*, s. 84.

⁸⁷ HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*, s. 89.

⁸⁸ Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*, s. 44.

⁸⁹ Srov. KUBÍČKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*, s. 109.

⁹⁰ Srov. *Tamtéž*, s. 102.

⁹¹ Srov. *Tamtéž*, s. 44–50.

⁹² Srov. ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*, s. 179.

⁹³ Srov. *Tamtéž*, s. 179.

na zem a měl vytvořeny dobré podmínky pro přijetí na onen svět.⁹⁴ U všech úkonů, které můžeme zaznamenat, nalézáme víru v posmrtný život a skutečnost, že se s nebožtíkem zacházelo s úctou a bázní ve snaze nezavdat nespokojenost zemřelému a zachování piety k jeho ostatkům.⁹⁵

I v dnešní době se člověk po smrti blízké osoby ocitá v jednom z nejtěžších a nejsmutnějších období svého života za účasti silných emocí. Má před sebou několik důležitých kroků, které musí v nejbližších hodinách a dnech učinit. Zde záleží na tom, kde k úmrtí dojde. Pokud nám blízká osoba zemře doma, je naší povinností ohlásit jeho smrt hned po našem ujištění, že smrt nastala. Doporučuje se zapálit svíčky a třeba i za zvuku klidné hudby a jiných blízkých osob se před odvozem těla rozloučit se zemřelou osobou. Z hlediska úpravy těla a jeho posmrtné ztuhlosti je dále dobré provést několik úkonů. Zesnulého by blízcí měli položit na záda do vodorovné polohy, bez jakýchkoli podložek či polštářů, snížit teplotu v místnosti, zavřít oči, podvázat bradu, přikrýt tělo dekou. Pak musí být přivolán lékař, který konstatuje smrt. Také je velmi dobré, když se blízcí na to cítí, převléknout zesnulého do důstojného oblečení a poté vyčkají příjezdu pohřební služby. Pokud nám blízká osoba zemře mimo domov, tyto kroky příprav nám odpadají a zajistí je příslušní pracovníci, jako je například zdravotnický personál. Poté nejbližší zesnulého domluví příslušný typ obřadu dle své či zesnulého preference.⁹⁶ Tedy zajistí uskutečnění sekulárního či církevního pohřebního obřadu.

1.2.5 Historické hledisko

Pohřební rituály se po většinu dějin lidstva vztahovaly k posmrtnému životu. Vycházely ze společenských pravidel a byly vždy kolektivní záležitostmi. Z důvodu životních proměn člověka a časových sledů událostí až do dnešní moderní podoby společnosti se uskutečnila celá řada proměn, která se týká i těchto rituálů.

Od 9. až do 19. století byli mrtví po smrti ukládáni výhradně do země na křesťanských hřbitovech, které se nacházely povětšinou v těsné blízkosti kostela. Na přelomu 19. a 20. století se římskokatolické tradiční pohřební obřady konaly za přítomnosti pozůstalých, kterým předcházela řada úkonů.⁹⁷ Pozůstalí v okamžiku smrti blízkého zastavovali hodiny či zakrývali zrcadla a obrazy. Jejich povinností bylo připravit zemřelého k uložení do rakve. Následovalo zatlačení očí, zavření úst (brada se podvazovala šátkem), očista těla, která souvisela s mytím, česáním, holením a ošacení do patřičného oděvu. Taktéž se svazovaly mrtvému ruce, složily se na prsa a byl do nich vložen svatý obrázek. Před uložením nebožtíka se musela rakev vykropit svčnou vodou (voda, která byla svčena o Velikonocích). V dřívějších dobách nedávali pozůstalí mrtvému boty. Toto souviselo s pozadím nejen magickým, ale také existenčním. Z křesťanského pohledu je mrtvý nepotřebuje, neboť v ráji se boty nenosí a i Kristus je bosý. Katolíkům se kladly do rakve svaté obrázky, růženec, křížky či modlitební knížky, evangelíkům místo toho květiny. Zemřelý zpravidla zůstal v domě smutku až do doby pohřbu, kam se chodili za něj modlit sousedé, zbožné ženy i příbuzní.⁹⁸ Po pohřebním obřadu se konala hostina pro pozůstalé. Nastalo období smutku a truchlení, které mělo předepsané určité normy chování, jež byly hlavně z důvodů etických a společenských. Od pozůstalých se očekávala určitá společenská

⁹⁴ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 202.

⁹⁵ Srov. *Tamtéž*, s. 210.

⁹⁶ Srov. JANOŠTÍKOVÁ, A. *Co dělat po úmrtí blízké osoby*, [online]. [cit. 2021-11-30]. Dostupné na <<https://goodbye.cz/poradna/umrti-blizke-osoby-pruvodce>>

⁹⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 112–113.

⁹⁸ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 207–221.

izolace, dodržování smuteční nálady či smutečního oděvu, omezení domácích prací v domě smutku a zdržení se jakékoliv zábavy, radovánek, smíchu i taneční zábavy. Pozůstali v období truchlení tak zůstávali převážně doma a chodili pouze do kostela.⁹⁹

Olga Nešporová tvrdí, že pohřbívání bylo založeno na zvykových pravidlech i tradicích, které se začaly postupem času vytrácet.¹⁰⁰ Dále zmiňuje, že vznikem samostatného Československa a vlády komunismu se sekularizace ve společnosti jenom prohloubila. Církevní chápání smrti s jejím přesahem se pro takto nastavenou společnost stalo marginálním tématem. Komunistická vláda cíleně podporovala kremaci a na úkor církevních obřadů zavedla sekulární obřad, který úspěšně rozšířila po celé zemi.¹⁰¹

Jako občanská forma pohřbu byla u nás kremace ustanovena zákonem v roce 1919. Katolická církev tento způsob pohřebního obřadu dlouho odmítala a povolila jej až v roce 1962.¹⁰² Tímto schválený pohřební rituál říká: „*musíme poskytnout křesťanský obřad těm, kdo si přáli, aby jejich vlastní tělo bylo zpopelněno kromě případů, kdy je zřejmé, že tak učinili z důvodů, které jsou v rozporu s křesťanstvím*“.¹⁰³ Přesto ale dává církev stále přednost obřadům konaným v kostele a pohřbívání do země, jak to chtěl sám Pán.¹⁰⁴

Po pádu komunismu byl zaznamenán jakýsi návrat k náboženství, ale pokládal se spíše za povrchní. V pohřbívání proběhly obrovské změny a v České republice pokračuje převážně pohřbívání zesnulých sekulárním pohřebním obřadem, do kterého běžně náboženská složka zapojena rozhodně není.¹⁰⁵ Někteří autoři uvádějí, že jde o komercializaci v pohřebnictví, která je odrazem životního stylu lidí v dané společnosti. Pohřebnictví je vnímáno jako výnosné podnikání, které umí plnit přání zadavatelů, uspořádat kvalitní, rychlý, leč chladný obřad. Toto technické pojetí obřadu je odrazem až příliš lékařsky uchopené smrti.¹⁰⁶ Z hlediska absence pohřebních obřadů je jednou z nejspecifičtějších záležitostí pohřební praxe ztráta kolektivního charakteru, protože jen malá část populace volí církevní obřad a nevěřícím je to jedno. Za vhodnou variantu mají nekonání žádného obřadu. Uvádí se tři faktory, které jejich rozhodnutí ovlivňují. Jako první se uvádí ekonomický faktor (velká nákladnost pohřbů). Druhým je sociální faktor, který má charakter omezených sociálních kontaktů. Pozůstali volí soukromější variantu obřadu v rámci rodinného kruhu. Jako poslední je faktor psychologický a odehrává se v bezobřadném pohřbení z důvodu vyhnutí se silným emocím a vzpomínkám na zesnulého.¹⁰⁷ V neuskutečnění pohřebního obřadu hraje roli nejen trend soukromých variant pohřbu a narušení sociálních vazeb, ale také to, že si pohřeb bez obřadu zesnulý přál.¹⁰⁸ Dle dat ISSP¹⁰⁹ z roku 2008 si: „*zhruba čtvrtina Čechů přeje sekulární pohřební obřad, pětina obřad církevní a zhruba další pětina si*

⁹⁹ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 254.

¹⁰⁰ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 112–113.

¹⁰¹ Srov. *Tamtéž*, s. 293–294.

¹⁰² Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 263.

¹⁰³ MORIN, D. *Co se děje po smrti?*, s. 55.

¹⁰⁴ Srov. *Tamtéž*, s. 55.

¹⁰⁵ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 297.

¹⁰⁶ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*, s. 98.

¹⁰⁷ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?*, s. 77.

¹⁰⁸ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 207.

¹⁰⁹ Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i. [online]. [2021-12-02]. Dostupné na <<https://www.soc.cas.cz/publikace/mezinarodni-program-socialniho-vyzkumu-issp>>. ISSP je mezinárodní program dotazníkových šetření organizovaných každoročně pro účely longitudinálního srovnávacího výzkumu. Článek informuje o aktuálním obsahu programu, metodologii, organizačních otázkách, české účasti ve výzkumech a dostupnosti dat.

přeje být pohřbena bez obřadu“.¹¹⁰ Míra rozšíření sekulárních pohřebních obřadů u nás je jedna z nejvyšších na světě.¹¹¹ Walter zmiňuje, že stávající konané pohřební obřady jsou do jisté míry také ovlivněny realizací státního nebo soukromého sektoru.¹¹² Dodnes lze ale u starší populace lidí zaznamenat přetrvávající pocit jisté povinnosti k účasti na pohřbu zesnulého známého nebo souseda, alespoň jedním z členů rodiny.¹¹³

Dalším mezníkem, který se zaznamenává do historie pohřebnictví, je virové onemocnění covid-19, které propuklo v čínském Wu-chanu koncem roku 2019. V České republice byly první případy nákazy zaznamenány v březnu 2020¹¹⁴, což s sebou přináší řadu restrikcí a vládních nařízení z důvodu bezpečnosti a má do dnešní doby velký dopad na poslední rozloučení se zesnulými.

Nařízení stanovovala omezený počet zúčastněných osob (max. 15) ve vnitřních prostorách, dodržování řádných rozstupů (2 metry) či nasazení respirátorů. Dále nebylo možné ani uskutečnění smuteční hostiny v restauracích ani v okruhu blízkých zesnulého v rodinném prostředí.¹¹⁵ Až ke dni 2. 12. 2021 nejaktuálnější nařízení povoluje i konání smutečních hostin za dodržení všech podmínek, které nařizuje stát.¹¹⁶

V této zvláštní době se tak můžeme setkat s novým způsobem rozloučení a to online, kdy se poslední rozloučení koná v obřadní síni a jeho přímý záznam mohou sledovat pozůstalí z domácího prostředí. Což je zcela nesrovnatelné s přímou účastí na pohřbu, ale zároveň je to určitá alternativa, jak se rozloučit se zesnulým, než nemít rozloučení žádné.¹¹⁷ Na jaře 2020 vydala Cesta domů jistá doporučení, jak se v době pandemie rozloučit s našimi zemřelými a vyslovují se i k odložení obřadu na bezpečnější dobu, dále nabízí cesty, jak se rozloučit se zemřelými i v klidu domova.¹¹⁸ Všechny tyto uvedené skutečnosti mají další podíl a vliv na absenci pohřebních obřadů.

Stále je tedy platné tvrzení Zdeňka R. Nešpora, že: „*novodobý český národ je příliš slabý ve víře svých předků, ať už tím myslíme jakékoli formy křesťanství, nedokázal je však ani úplně opustit a vytvořit si nějaké jiné transcendentní, ale i společenské pouto a ukotvení. Zapírá ze zvyku, který nepřináší naději*“.¹¹⁹

¹¹⁰ NEŠPOROVÁ, O. *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?*, s. 80.

¹¹¹ Srov. *Tamtéž*, s. 60.

¹¹² Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Století proměn v pohřbívání: Od církevního uložení do země ke zpopelnění bez obřadu*, s. 201.

¹¹³ Srov. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 296.

¹¹⁴ Srov. FIDLER, J. *Počátek krize: Před dvěma lety byl identifikován první nakažený nemocí covid-19*, [online]. [cit. 2021-12-05]. Dostupné na <<https://g.cz/pocatek-krize-pred-dvema-lety-byl-identifikovan-prvni-nakazeny-nemoci-covid-19/>>

¹¹⁵ Srov. JANDA, J. *Pohřby v době Kovidu: Jaká platí pravidla, jaké výjimky usnadní organizaci*, deník.cz [16. 3. 2021]. [cit. 2021-12-05]. Dostupné na <https://www.denik.cz/z_domova/covid-pohrby-umirani-vyjimky-20210315.html>

¹¹⁶ Srov. COVID PORTÁL. *Pohřeb*. [online]. [2021-12-02]. Dostupné na <<https://covid.v.cz/situace/zivotni-udalosti/pohreb>>.

¹¹⁷ Srov. POHŘEB.cz. *Pohřeb v době koronaviru – leden 2021 – jak ve zdraví absolvovat poslední rozloučení s blízkou osobou – bezpečnost*. [online]. [2021-12-05]. Dostupné na <<https://www.pohreb.cz/pohreb-v-dobe-koronaviru-leden-2021-jak-ve-zdravi-absolvovat-posledni-rozloucení-s-blízkou-osobou-bezpečnost>>. Od začátku dubna 2020 se v pohřebnictví začínají objevovat nařízení, která tu ještě nebyla a značně ovlivňují chod pohřebního obřadu. Osobám je zakázán pobyt na veřejně dostupných místech na dobu nezbytně nutnou v místě svého bydliště a maximálně v počtu dvou osob. Platí omezený počet 30 osob, dále z nařízení vyplývá, že se nepodávají ruce, čímž odpadá kondolence a doporučuje se zakrýt co největší částí těla a brýle, také třeba slabé rukavice. Nouzový stav byl vyhlášen do 11. dubna do 6 hod ráno, byl prodloužen do 30. dubna 2020. Další nouzový stav byl od 30. dubna 2020 a byl čtyřikrát prodloužen až do 14. února 2021.

¹¹⁸ Srov. CESTA DOMŮ. *Jak ne/uspořádat pohřeb v čase koronaviru*. [online]. [cit. 2021-12-05] Dostupné na <<https://www.cestadomu.cz/aktuality/jak-neusporadat-pohreb-v-case-koronaviru>>.

¹¹⁹ NEŠPOR, Z. R. *Příliš slábi ve víře*, s. 187.

1.3 Křesťanské pohřební obřady v římskokatolické tradici

Vzhledem k tomu, že v praktické části této práce se budeme zabývat rozhovory s dětmi z části ze sekularizované společnosti a z části z věřících katolíků, přiblížíme si pohřební obřady konané v římskokatolické tradici.

Z hlediska náboženských obřadů můžeme dle Olgy Nešporové konstatovat, že trvají odnepaměti, ale mění se. A i v období pokročilé sekularizace si svůj náboženský ráz zachovaly poměrně dlouho.¹²⁰

Ladislav Brabec uvádí, že každý křesťan má mít církevní pohřeb dle liturgických a právních norem, které ustanovuje Kodex kanonického práva. Tento obřad vykonává kněz nebo jáhen dle předepsaného ritu, při něm zaznívá čtení a zpěv žalmů, vhodné úryvky Písma svatého a modlitby.¹²¹ Biskupská konference může u katolíků na základě souhlasu Apoštolského stolce pověřit k vykonání pohřbu, kromě mše, také laika, pokud je to pastorační nutnost.¹²² Pohřební obřad by měl zřetelněji vyjadřovat velikonoční smysl křesťanské smrti za účasti mše svaté, kterou lze ale konat i později mimo obřad.¹²³ Při pohřbu tak vyjádřit eucharistickou Kristovu oběť a konat prosebné modlitby za zemřelého. Vyjádřit pevnou naději ve věčný život.¹²⁴

Dle znění kánonu 1176 je povolena kremace – pohřeb žehem: „*církev velmi doporučuje, aby byl zbožný zvyk pochovávat těla zemřelých; nezakazuje však kremaci, ledaže by byla zvolena z důvodu odporujícímu křesťanské nauce*“.¹²⁵

Olga Nešporová uvádí, že církevní pohřeb může být určitou obměnou běžného obřadu za přítomnosti duchovního.¹²⁶

S přihlédnutím k podmínkám všech krajů se konají tři způsoby pohřbu. Jako první způsob jsou obřady na třech místech, a to v domě zesnulého, v kostele a na hřbitově. Druhý způsob dává možnost konat obřady v pohřební síni a u hrobu nebo třetí způsob, který umožňuje konání obřadu pouze jedním způsobem jako například v domě zesnulého.¹²⁷

Obřady v domě, v kostele a na hřbitově

Tento způsob pohřbívání, jak uvádí Olga Nešporová, lze nazvat tradičním způsobem, který byl v minulosti standardním. Dnes se tento obřadní rituál koná spíše ojediněle ve venkovském prostředí a s vyšší koncentrací věřících. Charakteristickým je pro tento obřad průvod, který se uskutečňuje z domu smutku do kostela a posléze na hřbitov k hrobu.¹²⁸

V domě smutku před tímto průvodem kněz může zemřelého pokropit svěcenou vodou a za pronášení žalmů, modliteb a slov z Písma svatého započít kýžený obřad. V popředí zmíněného průvodu jde ministrant s křížem a kněz před rakví. V kostele kněz poté vykonává bohoslužbu slova. Pokud se při pohřbu koná bohoslužba slova bez eucharistické oběti, bude po vstupním zpěvu a pozdravení lidu následovat modlitba.¹²⁹

¹²⁰ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 137-138.

¹²¹ Srov. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*, s. 106.

¹²² Srov. ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE. *Pohřební obřady*, s. 10.

¹²³ Srov. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*, s. 106.

¹²⁴ Srov. ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE. *Pohřební obřady*, s. 7.

¹²⁵ Srov. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*, s. 107.

¹²⁶ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?*, s. 79

¹²⁷ Srov. ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE. *Pohřební obřady*, s. 7.

¹²⁸ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 141-142.

¹²⁹ Srov. ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE. *Pohřební obřady*, s. 16-25.

Obřady ve hřbitovní kapli a u hrobu

U tohoto způsobu pohřbu máme dva typy obřadu na hřbitově, kdy se obřad uskuteční v pohřební síni nebo u hrobu.¹³⁰ Zde se nekoná mše, ta se slouží v době před nebo po pohřbu, bez přítomnosti zesnulého. Ve hřbitovní kapli kněz vykonává bohoslužbu slova. Pokud je obřad posledního rozloučení až u hrobu, zakončuje se bohoslužba slova přímluvami až u něho.¹³¹

Obřady pouze na jednom místě

Konání těchto obřadů na vhodném místě je v situacích, kdy není možná dostupnost kostela či hřbitovní síně. Bohoslužba slova je zde podobná obřadu konaném v domě zesnulého, možné je i konání mše. Poslední rozloučení je součástí obřadu a pobíhá stejným způsobem jako při obřadech v obřadní síni či v kostele.¹³²

Pohřeb žehem

Při tomto pohřbu se zpravidla koná jeden hlavní pohřební obřad před kremací v obřadní síni či v kostele. Většinou je tělo v rakvi při pohřebním obřadu přítomno a daný obřad je totožný s obřadem při ukládání těla do země. Je převážně ale kratší a bez mše. Pokud mše není součástí obřadu, koná se v jiný čas při společných modlitbách během bohoslužeb. Nevěřící pozůstalí mši za zesnulé nenechávají sloužit vůbec.¹³³

Všichni křesťané během pohřbu i mimo něj projevují vděčnost za život zemřelých a prosí za odpuštění jejich hříchů, Boží milosrdenství a přijetí na věčnost do Božího království. Vyprošují to, co potřebují k dosažení blaženosti u Boha. „*Neboť Bůh tak miloval svět, že dal svého jednorozeného Syna, aby žádný, kdo v něj věří, nezahynul, ale měl život věčný.*“ (J 3,16)¹³⁴

Poslední fází pohřbu jakýmkoliv způsobem je ponechání prostoru pro kondolenci (projevení soustrasti) pozůstalým zesnulého s následnou pohřební hostinou.¹³⁵

1.4 Sekulární pohřební obřady

Začátek těchto obřadů spočívá v zavedení spalování mrtvol a uložení jejich zpopelněných ostatků. To odstartovalo novou verzi pohřebního rituálu, který charakterizuje poslední rozloučení se zemřelým před kremací. Chybí zde ale předsmrtný obřad, který má svou opodstatněnost z hlediska doprovázení umírajících.¹³⁶

Sekulární pohřební obřad se koná v pohřební síni, která je převážně součástí areálu hřbitova. Zde se pozůstalí scházejí a vstupují do vnitřních prostor zvláštním vchodem pro blízké zesnulého. Ostatní účastníci pohřbu přicházejí hlavním vchodem. Typické pro tyto obřady je reprodukováná hudba a krátký obřad (20–30 min). Možná je i živá hudba se zpěvem, vždy záleží na zadání objednavatele pohřbu. Pohřební řeč je také poměrně krátká, trvá většinou tak dvě až tři minuty. Někdy se obřady konají bez proslovu, jen za poslechu hudebních skladeb (4–5).¹³⁷

¹³⁰ Srov. ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE. *Pohřební obřady*, s. 8.

¹³¹ Srov. *Tamtéž*, s. 61.

¹³² Srov. *Tamtéž*, s. 77.

¹³³ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 144.

¹³⁴ FARNOST STRAKONICE. *Pohřeb*. [online]. [cit. 2021-11-30]. Dostupné na <<https://www.farnost-strakonice.cz/pohreb/>>.

¹³⁵ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 144.

¹³⁶ Srov. *Tamtéž*, s. 158.

¹³⁷ Srov. *Tamtéž*, s. 168–169.

Těmto obřadům chybí kontext určitého symbolického přesahu smrti, nemají eschatologický rozměr¹³⁸ a jsou zcela odkloněny od víry v Boha.¹³⁹

Obřad v krematoriu má několik fází, které vždy začínají oznámením pohřbu prostřednictvím parte. Poté následuje dnes již vzácné rozloučení s mrtvým u rakve v předsálí obřadní síně a přechází se k fázi slavnostního rozloučení ve smuteční síni nad rakví. Obřad je ukončen pádem opony. Poté obvykle následuje pohřební hostina či malé pohoštění smutečních hostů.¹⁴⁰

Urna s popelem s ostatky zesnulého se ukládá do hrobu nebo do kolumbária (samostatná stavba nebo stěna s výklenky a slouží k uložení urny, je s dvířky a zamykatelná). Další možností je rozptýl či rozsev na speciálně zřízených místech parků a hájů.¹⁴¹ Jeden z těchto zmíněných úkonů se může uskutečnit pouze v případě, že si urnu s ostatky někdo z pozůstalých vyzvedne. Olga Nešporová uvádí, že někteří pozůstalí si urnu s mrtvým nevyzvednou vůbec a není mu tak umožněno uložení na místě posledního spočinutí.¹⁴² Tito lidé si ale neuvědomují, že vyhýbáním se přímé účasti na pohřbech a následujícímu aktu zacházení s popelem zesnulého se připravují o pocity, které jsou také důležité k přípravě vlastního umírání a smrti.¹⁴³

Pohřby bez obřadu

Jde o pohřeb, kdy zesnulý je pohřben bez smutečního obřadu, kterého se pozůstalí neúčastní. Převážně se koná v krematoriu a jen velmi zřídka se ukládá tělo zemřelého do hrobu.¹⁴⁴ Lidské pozůstatky jsou zpopelněny v bezobřadové rakvi, následně dochází k anonymnímu smísení popela v obecním hrobě na veřejném pohřebišti. Pozůstalí se zpravidla nikdy místo uložení ostatků svého zesnulého předka ani nedozví.¹⁴⁵

Mezi bezobřadní pohřby můžeme zařadit i pohřby, které zřizuje obec. Jsou označovány za sociální pohřby a obec je zajišťuje pro lidi z důvodu nezájmu či absence jejich příbuzných tak, jak jí ukládá zákon.¹⁴⁶

Alternativní způsoby pohřbívání

Poslední rozloučení v krematoriu upozadilo pohřbívání do země a stalo se standardním způsobem v oblasti pohřbů. Doba jde však velmi kupředu a nám se nabízejí nové alternativy pohřbívání. Nabízí se nám ekologické pohřby, jež některé z nich na sebe strhávají pozornost samotným názvem. Nejzajímavější z nich zde zmíníme.

Jednou z variant ekologických pohřbů je Strom života, kdy ostatky se zemřelého vloží do organické kapsle, která by měla mít funkci výživového substrátu a zajistit, aby se zemřelý mohl stát stromem. Nebo se lze nechat zamrazit v ledové kapsli a čekat, až se na konkrétní nemoc vyvine lék. Letem do vesmíru v urně o velikosti rtěnky je nebožtík vynesena na oběžnou dráhu a tam vypuštěn. Také může být diamantem z popela, kdy se pár špetek z popela pomocí tlaku zpracuje v technický diamant, malý střípek, který můžeme zasadit do šperku. Nebo si můžete dopřát moderní mumifikaci či splynutí s útesem. Tyto alternativy jsou převážně všechny velmi drahé a hodně specifické. Možná je tedy dobře, že naše pohřební služby je z větší části nenabízejí

¹³⁸ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 170.

¹³⁹ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*, s. 98.

¹⁴⁰ Srov. *Tamtéž*, s. 98.

¹⁴¹ Srov. *Tamtéž*, s. 99.

¹⁴² Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 194–195.

¹⁴³ Srov. KOTRLÝ, T. *Pohřeb a hřbitov v legislativě Kodexu kanonického práva s přihlédnutím k právu České republiky* (disertační práce), s. 36.

¹⁴⁴ Srov. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*, s. 203.

¹⁴⁵ Srov. KOTRLÝ, T. *Pohřeb a hřbitov v legislativě Kodexu kanonického práva s přihlédnutím k právu České republiky* (disertační práce), s. 36.

¹⁴⁶ Srov. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*, s. 94–95.

a české zákony jsou zatím k moderním trendům ekologických pohřbů spíše nepřijímají. Tyto pohřby jsou tak vyhledávány movitější vrstvou společnosti ve světě.¹⁴⁷

V České republice začíná být oblíbený zmíněný Strom života (takzvaný zelený pohřeb), který je vnímán tak, že symbolizuje cykličnost života. Vrací zpět tělo do země v jeho přirozeném stavu a nezatěžuje životní prostředí. Naopak obohacuje a prospívá jiným formám života. Do takzvané bio urny, která je z celulózy a kokosových vláken a obsahuje substrát se semínkem (například borovice, dubu, javoru, jasanu či jinanu), se do její spodní části vloží popel zesnulého, který se zároveň stává hnojivem pro strom. Tyto urny, které se sází na přírodní hřbitovy, se časem mění v nádherný les. První takový přírodní hřbitov vznikl v roce 2014 v Praze Ďáblicích.¹⁴⁸

Dle Tomáše Kotrlého pohřební obřad: „*není předmětem české sekulární právní úpravy pohřebnictví, nelze jej však důstojně provést ani v kostele, pokud lidské pozůstatky budou zaměněny nebo zlikvidovány jako biologický odpad*“.¹⁴⁹ Lze tedy tyto obřady považovat jako obřady nedůstojné.

1.5 Závěrečné shrnutí

Pohřeb je akt, který má velký význam v našich životech, ač si to někteří lidé třeba neuvědomují. Má poskytovat určitou ochranu, abychom ustáli nelehké období plné bolesti, zármutku a jistého utrpení, kterým si procházíme při ztrátě blízkého člověka. Pohřeb je tedy rituál, který nám pomáhá se s danou ztrátou člověka co nejlépe vyrovnat, uzavřít jednu životní kapitolu, abychom uměli vstoupit do další nové. Ne nadarmo má pohřeb největší význam právě pro pozůstalé. Je důležité si tedy uvědomit, proč daný rituál má svou opodstatněnost. Možná jej lidé nevnímají z důvodu nejistoty, kterou s sebou v dnešní době přináší sekulární vnímání smrti v její konečnosti. Zkrátka člověk umře a poté už nic není. V minulých dobách tomu bylo přesně naopak a o existenci posmrtného života nebylo téměř pochyb a člověk měl tak určitou vnitřní jistotu. A právě tato jistota zřejmě dnešnímu člověku chybí. Vnímají pohřby spíše jako povinnost k zajištění odchodu zesnulého. O přímé účasti ani nemluvě. Tento způsob chápání jistě ještě prohloubí dnešní stávající situace s covid-19. Toto virové onemocnění má další velký dopad na způsob a průběh pohřbívání a oddalování emotivního, citového prožívání či truchlení při odchodu zesnulého a pozvolného přechodu na novou cestu životem, tentokrát již bez milované blízké osoby.

Všechno doposud zmíněné a pokračující modernizace přináší další nové alternativní způsoby pohřbů, jež můžeme vnímat někdy až jako hodně alternativní. Nemají s kolektivním rozloučením a podílením se na přípravě pohřbu téměř nic společného. Spíše z nich můžeme pocítovat okázalost, „sci-fi“ fantazii a určitou prestiž lidí, kteří volí některý z těchto způsobů pohřbívání. Což značně podtrhuje odmítání pohřbů bez obřadu. Čím dál více se tak na pohřbech odráží sociální, ekonomické a psychologické hledisko. Lidé zřejmě chtějí pohřeb jen s těmi, komu „to dovolí“, tam, kde chtějí a vykonat jej způsobem jim vlastním a zřejmě i bez velkých emočních prožitků.

¹⁴⁷ Srov. NÁŠ REGION. *6 způsobů pohřbívání, které zní jak z budoucnosti*. [online]. [2021-12-05]. Dostupné na <<https://nasregion.cz/6-zpusobu-pohrbivani-ktere-zni-jak-z-budoucnosti-103593/>>.

¹⁴⁸ Srov. FLOWEE. *Zelený pohřeb je čím dál oblíbenější*. [online]. [2022-02-25]. Dostupné na <<https://www.flowee.cz/civilizace/3378-zeleny-pohreb-je-cim-dal-oblibenejsi-setri-prirodu-i-city-pozustalych>>.

¹⁴⁹ KOTRLÝ, T. *Pohřeb a hřbitov v legislativě Kodexu kanonického práva s přihlédnutím k právu České republiky* (disertační práce), s. 18. [online]. [2021-11-09]. Dostupné na <<https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/21157/140011584.pdf>>.

Je ale patřičné se zamyslet, co také chceme předávat našim dětem z hlediska pohřebních obřadů. Dále také to, jak chceme, aby uměly vnímat a prožívat ztrátu blízkého člověka a bylo jim umožněno rozloučení s ním. Neboť víme, že neúčast na pohřbech má daleko větší negativní dopady a poškození, nežli přímá účast v kruhu blízkých zemřelého a získaná zkušenost z daného prožitku. A jak tvrdí Naděžda Kubíčková, opravdu záleží pouze na nás v jaké režii se způsob truchlení (či nikoli) bude odehrávat, neboť je závislý na našem individuálním posouzení.

Rituály obecně jsou určité zvyklosti, která jsou vyjadřovány řečí, gesty a jednáním či chováním, které se řídí určitými pravidly a realizací v konkrétně daném čase. Bezesporu se tak rituály promítají celým našim životem a jsou jeho nezbytnou součástí, ať již ve formě nevědomé či naučené. Z hlediska správného vývoje osobnosti nám dané rituály pomáhají při přechodu z jednoho vývojového stádia do dalšího a pomáhají provázet člověka z jedné etapy života do druhé i s jeho nelehkými úkoly, které s sebou přináší. Dále díky rituálům můžeme předávat naše kulturní bohatství z generace na generaci a dávat v povědomí naši historii v podobě výročních rituálů.

Důležité je zmínit odtržení od tradičního duchovního a rituálního kontextu, které lze chápat jako určitý způsob profanace, jehož důsledkem je vytrácení se posvátných prvků z lidských životů. Tento laický přístup je jakousi snahou sladit víru s rozumem. Jen hlubší pochopení posvátných prvků v křesťanství zaplní jistou prázdnotu duchovního prožitku a zmírní jeho absenci. Ať již chceme nebo ne, tato absence zde je a díky ní a dané prázdnotě se člověk stává stále hledajícím. Hledá to, co by naplnilo jeho nitro, což z hlediska nabídky dnešní konzumní společnosti je i někdy velké riziko špatného výběru a sklonu k určitým závislostem, které celé podtrhuje zmíněná nedospělost. Ne nadarmo A. van Gennep označuje přechodové rituály jako zvláštní kategorii, která má za úkol zmírnit onen neblahý vliv změn, které s sebou tento svět přináší.

Ať již jsou rituály společenskou či individuální záležitostí, měly by vést k vnitřnímu naplnění jedince, nalezení vlastní identity a integrity, která je v souladu se sociokulturním obrazem dané stávající společnosti a světonázorem.

2 Smrt a pohřby v životě dětí

V dřívějších dobách se děti často setkávaly tváří v tvář narození nebo umírání člověka, které se odehrávalo převážně v kruhu rodiny.¹⁵⁰ Pohřeb byl vnímán rodinou jako slavnostní událost a truchlení mělo svůj daný řád i čas, s kterým se dítě seznamovalo a mělo na něm účast.¹⁵¹ Spíše tedy mohly umírání a smrt vnímat jako přirozenou součást lidského života než dnes, neboť rození a smrt se postupem času přesunuly do neosobního ústavního prostředí. I přesto, že je pro mnohé lidi smrt stále zapomínané a nepodstatné téma, je ale důležité uvědomění si, že jakékoliv vytěsnění z mysli citově oplošťuje a ovlivňuje celkové prožívání nejen dospělých, ale také našich dětí.¹⁵²

Naopak podílení se dětí na účasti daných okolností, které s sebou přináší umírání a smrt blízké osoby, jim dává žitou zkušenost, která je postupně formuje. Tedy pomáhá jim v uvědomění, že smrt je součástí našeho života a zároveň v nich buduje lidskost. Stále ale zaznamenáváme, že někteří dospělí považují diskusi s dětmi o smrti za morbidní a z kontaktu se smrtí jsou vyloučeni na základě názoru, že by: „*toho bylo na ně moc*“.¹⁵³

Je také dobré si uvědomit, že děti svůj zármutek prožívají jiným způsobem nežli dospělí¹⁵⁴, a že v každém vývojovém stádiu vnímají smrt jinak. Z hlediska rozumových schopností jim vyvstávají odlišné myšlenky, kterým jinak rozumí a jinak se jim brání. Přichází tak realita složité struktury myšlenek, citů i představ.¹⁵⁵

Již od malička se dítě se smrtí seznamuje za pomoci pohádek a dětských her, které jim také umožňují postupné propracování se k rozumovému a citovému vztahu ke smrti. Pochopení dané smrti přichází po malých krocích, „*tak jak získává zkušenost se svým tělem a s mrtvými zvířaty, jak si osvojuje jazyk a kulturu*“.¹⁵⁶ Dospělí tak mohou dětem velmi pomoci naučit se zpracovávat prožitky z dané smrti a postupně vybudovat emoční zdroje, ze kterých později budou děti čerpat ve chvíli, kdy přijde nějaká ztráta či těžkosti, které v životě člověka přirozeně přicházejí.¹⁵⁷ Některé děti a dospívající hledají útěchu a pochopení ve víře, kde četba z bible, víra v posmrtný život a duchovní obřady spojené s pohřbíváním jim mohou dát naději, přinést útěšná slova a pocit, že někam patří.¹⁵⁸ Lépe tak mohou projít obdobím, kdy se jejich životy začnou prolínat se skutečností umírání, smrti či pohřbu.

2.1 Vnímání smrti u dítěte mladšího školního věku

V období mladšího školního věku, od 6 do 11 let, se radikálně mění život dítěte. Nástupem do školy se mu otevírají nové obzory, o kterých nemělo ani tušení. Rozumový vývoj se urychluje a dítě se učí myslet jiným způsobem. Toto období Josef Langmeier nazývá obdobím střízlivého realismu. Dítěti umožňuje danou soustředěnost a osvojování si základních znalostí a dovedností, které jsou předpokladem pro pozdější společenskou uplatnitelnost.¹⁵⁹ Dokáže uvažovat o konkrétní situaci, ale pouze o té, se

¹⁵⁰ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 365.

¹⁵¹ Srov. MATĚJČEK, Z. *Škola rodičů*, s. 86.

¹⁵² Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 365.

¹⁵³ KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 15.

¹⁵⁴ Srov. *Tamtéž*, s. 62.

¹⁵⁵ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 366–367.

¹⁵⁶ *Tamtéž*, s. 369.

¹⁵⁷ Srov. ČERNÝ, V. a K. GROFOVÁ. *Děti a emoce*, s. 53.

¹⁵⁸ Srov. GROLLMAN, A. E. *Slon v pokoji*, s. 26–27.

¹⁵⁹ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 145–146.

kterou se již setkala. Skutečnost akceptuje jako danost. Proto je také důležité zabývat se věcmi, které jsou dítěti hodně vzdálené nebo nechápe jejich pravý smysl.¹⁶⁰

Mozek je zcela vyvinut a dítě začíná složitěji uvažovat, stále však nemá rozvinuté abstraktní myšlení. Přestože jde o poměrně klidné, nebouřlivé a šťastné období, i zde si dítě prochází těžkostmi, divokostí, zmatky, občas pláče, hraje si a má svůj vlastní svět plný dětských snů.¹⁶¹ V tomto období dítě velmi důvěřuje rodičům i učiteli, doslova vzhlíží k autoritě. Svého prvního učitele miluje bez výhrad a jeho slovo je zákonem, jeho autorita převažuje rodičovskou.¹⁶²

Z hlediska emočního vývoje označuje Erikson školní věk za fázi citové vyrovnanosti. Nervová soustava dítěte je převážně emočně stabilní a odolná vůči zátěži. Děti většinou bývají vyrovnané, optimistické a mají tendenci interpretovat dané skutečnosti pozitivním způsobem. Lépe tak rozumí svým pocitům a kolem desátého roku začínají chápat emoční ambivalenci i rozpoznávat emoce jiných lidí. Vnímají jejich pocity, rozumí jim a také proto je umí i dobře popsat.¹⁶³

V době truchlení v raném věku děti tedy uspokojí jednoduché vysvětlení, neboť smrt chápou jako skutečnost, kterou jde zvrátit.¹⁶⁴ Mohou se denně ptát, kde zemřelý člověk je. Často propuknou v pláč, mívají noční můry, zvýšené teploty a je i větší tendence k úrazům. Dítě také začíná mít strach z vlastní smrti. Užitečné je v tomto období udělat nějaký vzpomínkový rituál nebo jednoduchý pohřeb.¹⁶⁵

Starší děti, od 8 až zhruba do 11 let, se zajímají o fakta a skutečnosti dané smrti¹⁶⁶, chápou ji jako nezvratný biologický proces.¹⁶⁷ Také jsou více zvědavé a často se k danému tématu vrací.¹⁶⁸ Některé děti se rozhovoru o zemřelém vyhýbají, jsou vznětlivé a vyčerpané. V tomto věku je velmi důležitý rituál, do kterého je vhodné dítě zapojit. Můžeme s nimi třeba vysadit keř či strom.¹⁶⁹

2.2 Vnímání smrti u dítěte staršího školního věku

Starší školní věk nebo také čas prvních lásek je většinou vymezen v období od 11 do 15 let dítěte. Jde o nejdramatičtější a nejzajímavější období v životě vůbec. Dítě se již necítí být dítětem a nazírání na život i na svět se mění dle velkých pokroků rozumového vývoje, které jsou pro toto období příznačné. Již je rozvinuté abstraktní myšlení a mnohem hlouběji chápou svou vlastní identitu. Dítě, které do tohoto období vstupuje s nějakým vývojovým deficitem, je provázáno často těžkostmi. Individuální jsou i rozdíly nejen z hlediska tělesného, ale i psychického vývoje.¹⁷⁰

Dle Eriksona má pubescent pochybnosti o sobě samém a hledá vlastní identitu. V tomto období je menší kolísavost emočního ladění. Dítě často reaguje přecitlivěle i na běžné podněty. Častou obranou reakcí je únik do fantazie. Pocit jistoty a bezpečí je na základě získané zkušenosti a aktuálního prožitku.¹⁷¹ Dospívající usilují o odlišení se od dětí a dospělých. Důležití jsou pro ně vrstevníci, s kterými se ztotožňují a dosažení nové

¹⁶⁰ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří*, s. 155.

¹⁶¹ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 145–149.

¹⁶² Srov. *Tamtéž*, s. 149–155.

¹⁶³ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie. Dětství a dospívání*, s. 305–307.

¹⁶⁴ Srov. GOLDMEN, L. *Jak s dětmi mluvit o smrti*, s. 7.

¹⁶⁵ Srov. STARHAWK a M. MACHA NIGHTMARE. *Pohanská kniha mrtvých*, s. 203.

¹⁶⁶ Srov. OLDMEN, L. *Jak s dětmi mluvit o smrti*, s. 7.

¹⁶⁷ Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 198.

¹⁶⁸ Srov. GOLDMEN, L. *Jak s dětmi mluvit o smrti*, s. 7.

¹⁶⁹ Srov. STARHAWK a M. MACHA NIGHTMARE. *Pohanská kniha mrtvých*, s. 204.

¹⁷⁰ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 169–170.

¹⁷¹ Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří*, s. 209–219.

přijatelné pozice, která je potvrzením určité životní jistoty.¹⁷² V tomto období potřebuje dospívající větší volnost a podporu zároveň. Rodiče by měli zajistit nejen podporu emočně, ale i v získávání nových zkušeností a budování vlastní autonomie v širším sociálním světě.¹⁷³

V tomto věku si chlapci i děvčata uvědomují, že smrt je nezvratná a život má svůj konec.¹⁷⁴ Chápu smrt blízkého člověka podobně jako dospělí. Ztrátu některého z rodičů mohou vnímat jako velké břímě, neboť dospívání je už samo o sobě nesnadné období.¹⁷⁵ Skutečnou bolest mohou prožívat s pocity, které nedokážou ovládat a ubližují všem kolem sebe. Často obrací hněv i proti sobě, uzavírají se do svého vlastního světa, kterým si budují propast mezi sebou a okolím.¹⁷⁶

Elisabeth Kübler-Rossová uvádí, že děti v preadolescentním věku mají sklony se předvádět, často utíkají z domova, vyhledávají nebezpečné situace a ztráta některého z rodičů je může vést i k promiskuitnímu chování, obzvláště pak u dívek. Mohou zaujmout postoj jakési apatie, kdy jim na ničem a nikom nezáleží, nikoho nepotřebují, ač opak je pravdou, což vyjadřují určitou formu popírání. Ve skrytu duše je však dívka malým děvčátkem, která naopak touží po pohlazení, lásce a konejšení až do doby, kdy se bolestivá rána začne hojit.¹⁷⁷

2.3 Vnímání smrti u adolescenta

Pavel Říčan uvádí, že období adolescence (od 15 do 20–22 let) je vrcholem mládí, kdy je: „*člověk nejkrásnější, tělesně i duševně nejsvěžejší, nejdychtivější a nejbystřejší. Bere život zodpovědně a svobodně do svých rukou*“.¹⁷⁸ Zároveň je to období nelehké a plné rozporů. Mladý člověk se má sám v sobě umět vyznat, najít si své místo ve společnosti, umět dělat důležitá a správná rozhodnutí, ať již v soukromém, studijním či pracovním životě. K druhému pohlaví má zažívat více než pouhá okouzlení, poznávat a nechat se poznat. Často tak zažívá své vážné osobní krize, které jsou doprovázeny mnoha kotrmelci, jež dospělí někdy jen stěží chápou. Až teprve ke konci tohoto období dozrává hoch v muže a dívka v ženu a dochází k citovému prohloubení a uklidnění.¹⁷⁹

V diskusi s dospělými se adolescenti stávají rovnocennými partnery, mnohdy je i předčí, neboť v tomto období jsou v úsudcích mnohem rychlejší, bystřejší, originálnější a přímočařejší. Zároveň jsou ale také ukvapenější, nemají čas. Rádi zahálí a velký význam pro ně mají rozhovory se svými vrstevníky v malých skupinách nebo jen ve dvou.¹⁸⁰ Dívky dozrávají rychleji biologicky i psychicky. Partnerskými vztahy naplňují své citové potřeby a koncem období adolescence se dostavuje potřeba o někoho pečovat. Pro chlapce je velmi významná jejich individuální identita, která se dostavuje na základě nových kompetencí, výkonů a dosaženou sociální pozicí. Celkově se mladí lidé převážně věnují své vlastní svobodě a o zodpovědnost moc nestojí.¹⁸¹ Méně ulpívají na realitě a jejich abstraktní myšlení mívá charakter budoucích úvah. Na dospělých si cení upřímnosti a spolehlivosti zároveň, nemají však rádi, když narušují jejich intimitu a pídí se po důvěrnostech. Emoční kompetence jsou různé, ale již lepší

¹⁷² Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie. Dětství a dospívání*, s. 369–370.

¹⁷³ Srov. *Tamtéž*, s. 399.

¹⁷⁴ Srov. GOLDMEN, L. *Jak s dětmi mluvit o smrti*, s. 8.

¹⁷⁵ Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 198.

¹⁷⁶ Srov. GROLLMAN, A. E. *Slon v pokoji*, s. 26–27.

¹⁷⁷ Srov. KÜBLER-ROSS. *O životě po smrti*, s. 64.

¹⁷⁸ ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 191.

¹⁷⁹ Srov. *Tamtéž*, s. 191.

¹⁸⁰ Srov. *Tamtéž*, s. 200.

¹⁸¹ Srov. *Tamtéž*, s. 264–266.

než u pubescentů, neboť jsou si vědomi, že nekoordinované emoce ovlivňují nežádoucím způsobem vztahy s jinými lidmi.¹⁸² Celkově jsou ale mezi mladšími a staršími adolescenty rozdíly při řešení problémů minimální a dívky je častěji zvládají daleko lépe nežli chlapci.¹⁸³

Adolescentům jejich stupeň citové a intelektuální vyzrálosti umožňuje chápat vážnost tématu smrti, které je pro ně nyní velmi zranitelné než dříve či později. Je to období, kdy jejich prožívání souvisí zřejmě s myšlenkou jedinečnosti. Má pro ně velký citový význam, neboť kdyby se smrt týkala jich samotných, nastal by zánik něčeho nenahraditelného. Helena Haškovcová zmiňuje, že adolescentní dívka – zdravotní sestra jedná jen stěží klidně a bez úzkosti se svým vrstevníkem – smrtelně nemocným pacientem.¹⁸⁴ Ač se již adolescenti v mnoha věcech podobají dospělým, jsou velmi zranitelní. Jejich zranitelnost koreluje s celkovou nezralostí osobnosti, se sníženou odolností vůči zátěži a zvýšenou citlivostí. Zde je riziko, že tito dospívající jedinci se mohou potýkat s poruchami chování, mohou mít různé neurozy, fobie, špatný školní prospěch i psychosomatická onemocnění. Dostavit se mohou i velmi nebezpečné suicidální tendence a úvahy. Proces budování vlastní identity může být tak velmi zasažen.¹⁸⁵

Elisabeth Kübler-Rossová zmiňuje, že pokud se potýkají se ztrátou blízké osoby, je velmi nutné adolescentům naslouchat a umožnit jim ventilaci jejich pocitů, ať již hněvu, pocitu viny nebo čirého smutku.¹⁸⁶

2.4 Jak vést s dětmi rozhovor na téma smrti a pohřbu

Ve chvíli, kdy zemře milovaná osoba, ocitají se rodiče v nelehké situaci, jak vysvětlit svým dětem její ztrátu, když se s ní sami vyrovnávají.¹⁸⁷ Často neví, zda je vůbec přizvat k činnostem, které se týkají zemřelé blízké osoby. Jak jim vysvětlit věci kolem pohřbu, když si nejsou jisti, zda to vůbec umí.¹⁸⁸

Důležitá je komunikace a otevřenost pro kladené otázky ze strany dětí, i když předem nevíme, zda na ně nalezneme odpověď.¹⁸⁹ Rodina by měla dítěti poskytnout a vytvořit takové prostředí, ve kterém všichni společně sdílejí obavy a úzkost, zajistit u dítěte pocit, že na prožívání zármutku není sám.¹⁹⁰

Někteří dospělí drží dítě stranou těchto rozhovorů, čímž prohlubují prostor pro jeho přemýšlení o tom, co se vlastně stalo.¹⁹¹ Malé dítě je ponecháno své představě, což může mít negativní dopad¹⁹², obzvláště tehdy, když si v návalu zlosti třeba přeje, aby jeho matka zemřela. Její případnou smrtí je pak velmi zasaženo a přičítá si na její smrti podíl viny.¹⁹³

Děti jsou jedinečné a jedinečné jsou i jejich dotazy, a ne vždy na jejich otázku nalezneme odpověď. Důležité je ale říkat jim pravdu, i na téma smrti a pohřbu.¹⁹⁴

¹⁸² Srov. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie. Dětství a dospívání*, s. 393–403.

¹⁸³ Srov. MACEK, P. *Adolescence*, s. 105.

¹⁸⁴ Srov. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*, s. 370.

¹⁸⁵ Srov. KUBÍČKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*, s. 92–93.

¹⁸⁶ Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 198.

¹⁸⁷ Srov. ČERNÝ, V. a K. GROFOVÁ. *Děti a emoce*, s. 51.

¹⁸⁸ Srov. GOLDMEN, L. *Jak s dětmi mluvit o smrti*, s. 74.

¹⁸⁹ Srov. ČERNÝ, V. a K. GROFOVÁ. *Děti a emoce*, s. 51.

¹⁹⁰ Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 15.

¹⁹¹ Srov. GOLDMEN, L. *Jak s dětmi mluvit o smrti*, s. 39.

¹⁹² Srov. *Tamtéž*, s. 56.

¹⁹³ Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*, s. 12.

¹⁹⁴ Srov. GOLDMEN, L. *Jak s dětmi mluvit o smrti*, s. 16–17.

Poskytnout jim prostor pro vyjádření jejich pocitů. Dovolit jim, aby se ptaly tolikrát, kolikrát budou potřebovat, aby vyjadřovaly své pocity a myšlenky, nebály se i uronit slzy, neboť v těžkých chvílích uzdravují a poskytují pocit úlevy. Dále jim i vhodně vysvětlit, co znamená pohřeb či poslední rozloučení a v jaké režii se bude odehrávat.¹⁹⁵ V tom, jak rodiče povedou daný rozhovor o smrti a pohřbech, bude jistě hrát roli náboženské vyznání, pojetí posmrtné existence či pohled lidí z části sekularizované společnosti.

Z hlediska rozhovorů v křesťanských rodinách je především potřeba, aby dítě například dobře chápalo, že křesťanská naděje, důvěra v Boha a víra ve věčný život dané utrpení proměňuje, ale neruší. O smrti s dětmi mluvit především jako o životě, který začal tady na zemi a rozvine se ve své plnosti až na věčnosti. Vštípit jim, že zemřelí jsou zde skutečně, tiše a nenápadně stále s námi, protože společenství svatých spojuje všechny živé na zemi i v nebi jednou láskou.¹⁹⁶

Závěrečná zpráva ze září 2013 uvádí mimo jiné výsledky z výzkumu na téma umírání a smrt. Agentura STEM/MARK zjistila, že umírání a smrt jsou stále nelehká témata i pro soukromé rozhovory. Stále téměř polovina lidí považuje za obtížné mluvit o smrti, což značí mírný nárůst oproti poslednímu šetření z roku 2011. To, že je smrt stále tabuizované téma a dostatečně se o něm nemluví ani ve společnosti, si myslí stále polovina populace i zdravotníků.¹⁹⁷

Díky finanční podpoře Nadačního fondu Abakus zpracovala agentura reprezentativní výzkum s názvem *Je smrt školou povinná?*, který byl uskutečněn v roce 2021. Byl zaměřen právě na to, zda a proč hovořit s dětmi o umírání a smrti nejen ve školách. Výsledky šetření představila společnost Cesta domů a vyplývá s něj, že děti se o téma smrti přirozeně zajímají. Daného průzkumu, provedeného agenturou STEM/MARK, se zúčastnilo 1 036 učitelů a 1 008 rodičů dětí školou povinných, a to ze všech krajů, z větších i menších měst a venkova.¹⁹⁸

Obě skupiny oslovených respondentů mají na téma umírání a smrti problém mluvit a shodují se o potřebě více otevřených rozhovorů i přesto, že si často neví rady, jak takový rozhovor vést. Na dané rozhovory dle průzkumu se necítí zhruba polovina dospělých. K zařazení tématu umírání a smrti do výuky se vyslovilo 72 procent učitelů a 52 procent rodičů. Tito rodiče se domnívají, že dané téma by škola dětem měla vysvětlit, konkrétně pak: „*že smrt je přirozenou součástí života nebo jak se chovat k těžce nemocným*“¹⁹⁹, dále „*jak předcházet sebevraždám*“ a „*jak se vyrovnat s úmrtím blízkého člověka*“.²⁰⁰

Problematicku konce života by chtělo zařadit do výuky asi 57 procent dotazovaných, dále dvě třetiny by ji zařadili i do povinného vzdělávání budoucích učitelů. Jako vhodné předměty, které by více otvíraly téma umírání a smrti, označovalo 72 procent učitelů výchovu ke zdraví a rodinnou či občanskou výchovu. Danému tématu se vyhýbá zhruba pětina škol.²⁰¹ Epplerová se obrací právě na školy a vyzývá učitele a ostatní

¹⁹⁵ Srov. ČERNÝ, V. a K. GROFOVÁ. *Děti a emoce*, s. 53.

¹⁹⁶ Srov. PONSARDOVÁ, CH. *Víra v rodině*, s. 219–220.

¹⁹⁷ Srov. CESTA DOMŮ. *Umírání a péče o nevyléčitelně nemocné II*, s. 10–11. [online]. [2022-01-20]. Dostupné na <<https://www.umirani.cz/sites/default/files/custom-files/cesta-domu-zprava-umirani-a-pece-o-nevylecitelne-nemocne-2013.pdf>>.

¹⁹⁸ ŠPINKOVÁ, M. a E. MLYNÁŘOVÁ. *Slon u tabule*, s. 51.

¹⁹⁹ ČESKÉ NOVINY. *Školy ani rodiče často neví, jak mají s dětmi mluvit o umírání*. [online]. [2022-01-05]. Dostupné na <<https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/pruzkum-skoly-ani-rodice-casto-nevi-jak-maji-s-detmi-mluvit-o-umirani/2092337>>.

²⁰⁰ *Tamtéž*.

²⁰¹ Srov. *Tamtéž*.

pedagogické pracovníky, aby naslouchali a vedli rozhovory s dětmi, které přišly o rodiče. Odkazuje také na odbornou příručku *Když se stane neštěstí*.²⁰²

Z hlediska přímé účasti na pohřbu 78 procent dotazovaných chodí na pohřby, 60 procent by s sebou vzalo i své děti, protože jim to přijde přirozené. Respondenti, kteří nesouhlasí s přímou účastí dětí na pohřbech, tvrdí, že je pro ně daná účast nevhodná a stresující. Také říkají, že nepatří ani do literatury pro ně určené. Jen pouhých 36 procent dotazovaných by si takovou knihu zakoupilo.²⁰³

Vážnost daného tématu potvrzují situace, kdy samo dítě je vážně nemocné. Má mnoho otázek kolem svého vlastního života a smrti. Vystává potřeba svobodného a otevřeného rozhovoru i navzdory tomu, že jeho budoucnost i přijetí aktuálního zdravotního stavu není jednoduché. Je nutné dítě uchránit před pocitem odcizení a izolace.²⁰⁴ Elisabeth Kübler-Rossová o těchto dětech říká, že jsou to navýsost moudří učitelé, od kterých by se dospělí mohli učit. Zdravé děti neuzavírat a nebránit je před utrpením a bolestí ze smrti blízké osoby a dovolit jim se podílet na péči o umírajícího do té míry, kolik unesou.²⁰⁵ Vše potvrzuje svým rčením: „*kdybychom měli kaňon chránit před poryvy větru, nikdy bychom nespatriili krásu jeho vrás*“.²⁰⁶

Také se lidé často ptají Boha, vedou s ním ve své mysli rozhovor, proč nám někdo zemřel. Některé děti se ptají, proč něco takového vůbec dopustil a často se na něj zlobí. Mohou se cítit od něj opuštěné a víru v Boha i ztratit. I přesto ale většina z nich věří, že zemřelý jde do nebe, je u Boha a andělů. Kýžená představa dodává dítěti jistotu a pocit bezpečí. Má pozitivní představu o nacházení se jeho milované osoby po smrti. Své pocity může dítě vyjádřit nejen rozhovorem s rodiči o nebi, ale může je vyjádřit i pomocí kresby.²⁰⁷ Zde je velmi důležité dbát na to, aby děti dobře pochopily výrazy užívané dospělými, jako je například nebe, které je zároveň i Božím královstvím. Také se vyvarovat formulace, že Bůh si někoho vzal.²⁰⁸

Jak již jsme uvedli, děti jsou opravdu výjimečné. Jsou velice vnímavé a přemýšlí i nad otázkami kolem smrti způsobem, který nám dospělým je tak trochu někdy cizí. Svými odpověďmi by dospělí měli dětem pomoci pochopit, že: „*život je životem od samého počátku až do poslední chvíle*“²⁰⁹, a oni sami by si měli uvědomit, že zkrátka: „*děti na pohřeb patří a že to jejich duševní zdraví chrání více než naše nedomyšlené ohledy ke křehkosti jejich duše*“.²¹⁰

2.5 Morální a etické hledisko v kontextu rodinného prostředí

Rodinné prostředí je pro děti velmi významné také v utváření si morálních a výchovných vzorců, které posléze jedinec přebírá za své, používá je ve svém každodenním životě a později v dospělosti je zase předává svým dětem. Učí je, co je dobré v souladu s obecně platnými normami a co nikoli. Jsou tedy důležité nejen hodnoty, co rodina jedinci předává, ale také způsoby, jakými je předává.²¹¹ K tomuto

²⁰² BAŠTECKÁ, B. a kol. *Psychosociální krizová spolupráce*, s. 56.

²⁰³ Srov. ČESKÉ NOVINY. *Školy ani rodiče často neví, jak mají s dětmi mluvit o umírání*. [online]. [2022-01-05]. Dostupné na <<https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/pruzkum-skoly-ani-rodice-casto-nevi-jak-maji-s-detmi-mluvit-o-umirani/2092337>>.

²⁰⁴ Srov. GOLDMEN, L. *Jak s dětmi mluvit o smrti*, s. 40.

²⁰⁵ Srov. KÜBLER-ROSS, E. *O dětech a smrti*, s. 14.

²⁰⁶ *Tamtéž*, s. 15.

²⁰⁷ Srov. GOLDMEN, L. *Jak s dětmi mluvit o smrti*, s. 27–33.

²⁰⁸ Srov. PONSARDOVÁ, CH. *Víra v rodině*, s. 219.

²⁰⁹ ŠPINKOVÁ, M. a E. MLYNÁŘOVÁ. *Slon u tabule*, s. 56.

²¹⁰ MATĚJČEK, Z. *Škola rodičů*, s. 86

²¹¹ Srov. WEISS, P. a kol. *Etické otázky v psychologii*, s. 136.

bezesporu patří i citlivý empatický přístup k lidem umírajícím či těžce nemocným a následné uchopení tématu smrti a posledního rozloučení, jež ale není vždy zcela běžné.

Mravní rozměr jedince a jeho jednání se vyvíjí právě na základě vznikajících vztahů mezi ním a ostatními lidmi, kteří jsou v jeho těsné blízkosti. Posléze se tak chová on k nim. Vše se tedy odvíjí od zkušeností, kterými si dítě projde, a na bezpodmínečné rodičovské lásce. Dítě, které má dostatek sebeúcty a důvěry v okolní svět, má tak posléze úctu k ostatním lidem. Pokud děti vystavujeme konkrétním situacím, mohou si z nich odnášet své dané poznatky i jistá přesvědčení, co je správné a co nikoli. Pak lze mluvit o kontinuitě a vyrovnanosti mezi morálním myšlením člověka a jeho jednáním. Děti tak postupně získávají schopnost morálního úsudku a v pozdějším věku získávají ochotu převzít odpovědnost za své chování v nejrůznějších úrovních.²¹²

Carmen Anneserová zmiňuje tři oblasti, které by mělo dítě v dospívajícím věku zvládnout, aby získalo kompetentnost k odpovědnému chování, a které by měla rodina rozvíjet. První oblastí uvádí kritické myšlení a to z důvodu toho, aby se daný jedinec neupínal pouze k tomu, co mu nabízí okolí, ale aby sám uměl zhodnotit danou situaci a zamyslet se nad ní. Zde jsou pro něj velmi podnětné rozhovory v domácím prostředí. Což navazuje na další oblast z hlediska významu druhých osob. Děti tak v mladším věku získávají kompetence vztahovosti s druhými lidmi, učí se být součástí jejich společenství a prosociálnímu chování. Jako třetí je oblast kompetence, která jedinci umožňuje schopnost prožívat dané události kolem sebe empaticky tak, jako by radostné i bolestné události byly i jeho vlastní.²¹³

Problém občas tkví v generační rovině, neboť co platilo pro řešení situací v dětství rodičů, přestává být v současné době platné. K nalezení morálně dobré odpovědi je důležité vzájemné naslouchání si. Rodiče s dětmi by společně měli hledat nová, originální i možná dosud neproověřená řešení a pomocí nich je učit sociální kreativitu a tvořivost. Naučit se jazyku druhých a umět s nimi hovořit o jakýchkoliv problémech.²¹⁴

V křesťanské rodině je duchovní a náboženský rozměr výchovy, který pokazuje na pozitivní modelové chování Ježíše Krista. Svou vlastní identitu vnímají jako dar daný Bohem. Obecně v křesťanské rodině platí pro výchovu vše, co v rodině sekulární. Stejně se tak i děti z křesťanské rodiny setkávají s řadou problémů a nelehkých situací, které je na jejich cestě životem provází. Úkolem rodičů je otevřít dětem a dospívajícím prostory pro zkušenosti, kde budou moci žít a utvářet svou vlastní identitu čerpající z křesťanské víry. Čerpat ze zkušeností dospělých s žitou vírou a učit se na příkladech a modelech z přímé účasti.²¹⁵ Můžeme zmínit například přímlybné modlitby za zemřelé, neboť již od prvních dob církev uctívala jejich památku, přimlouvala se za ně a přinášela zvláště eucharistickou obětí, aby očištění mohli posléze dosáhnout blaženého patření Bohu.²¹⁶

Pokud budeme mluvit o dané zkušenosti, získáváme ji ze zážitku, který získáváme na základě nějakého prožitku. Zážitek můžeme nazvat jakýmsi stavebním materiálem samotné zkušenosti. J. Zvěřina tvrdí, že zkušenost je bezprostřední setkání celé osoby s konkrétní situací. Upozorňuje, že v ní je i moment slabosti. Člověk se tedy do zkušenosti vkládá celistvě, nezapojuje jen svůj rozum, ale i své city a pocity. Fakt skutečnosti, jak ji jedinec zažil, přispívá k všestrannějšímu porozumění morální

²¹² Srov. MUCHOVÁ, L. Morální výchova v nemorální společnosti?, s. 117–120.

²¹³ Srov. *Tamtéž*, s. 121–122.

²¹⁴ Srov. *Tamtéž*, s. 122.

²¹⁵ Srov. *Tamtéž*, s. 127–129.

²¹⁶ Srov. PONSARDOVÁ, CH. *Víra v rodině*, s. 83.

normě.²¹⁷ Díky rozumové reflexi se tak děti i mladí lidé setkávají prostřednictvím zážitku nejen třeba s hodnotou krásy, lásky, ale také i s bolestí.²¹⁸ A dle R. Lachmana jsou děti a mladí lidé ve věku od 8–14 let připraveni k nasazení pro druhého a pomáhat mu z bliženecké lásky a poukazuje na rozvoj morálky v sociálně-emoční rovině.²¹⁹

Petr Weiss zmiňuje, že morální působení z hlediska posilování morálního citění a proaltruistického chování jsou dlouhodobé procesy, které by měly být mnohačetné a měly by se opírat o znalosti vývojových specifíků dítěte.²²⁰

2.6 Děti a rituály

O rituálech jsme se již hodně zmiňovali v předešlé první kapitole. Dává čtenáři určitý vhled do kategorie obecných a pohřebních rituálů. Měli jsme tak možnost zaznamenat jakou významnou roli v našich životech zastávají. V této podkapitole se tedy jen v krátkosti zmíníme, co znamenají rituály jako takové pro děti.

V literatuře zaznamenáváme, že rituály přináší dětem určitý pocit bezpečí, obzvláště pak těm mladším. Děti díky nim vědí, co je čeká, co budou v daném okamžiku dělat, protože se rituály odehrávají vždy stejným způsobem. Rády si také vytvářejí své vlastní rituály, které vyžadují i přítomnost druhé osoby. Jsou krásnou a tajemnou částí jejich dětství. Rituály lze ale pokládat za zdravé a užitečné, pokud dětem přinášejí radost. Zároveň ale pomáhají mít určité záležitosti tak trochu pod kontrolou.²²¹

Rituály ve výchově dětí jsou velmi důležité a mají účinek nejen preventivní, ale mají také pomáhat zvládat krize, kterých je od narození až po dospělost nespočet. Úkolem rodičů tedy je, aby naučili své děti tyto krize lépe překonávat. Je dobré vést v patnosit, že dítě roste a rituály musí být přijatelné z hlediska jejich věku, aby je děti akceptovaly a přijaly, což bývá problém například v době, kdy dítě dospívá.²²²

Velmi významné jsou rituály Květná neděle a Dušičky, které u dětí budují úctu a lásku k zesnulým. Neboť kladením posvěcené ratolesti na Květnou neděli nevzdáváme jen úctu jejich památce, ale dáváme také najevo svoji víru ve vzkříšeného Ježíše. Ratolesti jsou tak symbolem vzkříšení, které povzbuzuje k pohlédnutí vzhůru, abychom budovali Boží království. V době Dušiček klademe zesnulým na hrob věnce.²²³

2.7 Závěrečné shrnutí

V dnešní, převážně sekulární společnosti, není setkávání se smrtí a pohřbíváním až tak přirozené jako v minulých dobách. Téma smrti a pohřbů se ale prolíná dětskými životy napříč časem. Velkou roli v přijetí těchto skutečností a zároveň zdravého a vyrovnaného vývoje dítěte, hraje rodinné prostředí. Je důležité jim vytvořit bezpečné prostředí a poskytnout otevřený prostor pro jakoukoli diskusi. Obzvláště pak v situacích, kdy se děti setkávají s umírajícími nebo se zemřelými, kteří jim byli blízcí. Přestože se setkávají se smrtí již od dětství v pohádkách či hrách, ze skutečné smrti jim vystává řada různých myšlenek a pocitů, které se od těch dospělých liší.

²¹⁷ Srov. MUCHOVÁ, L. *Morální výchova v nemorální společnosti?*, s. 235–236.

²¹⁸ Srov. *Tamtéž*, s. 272.

²¹⁹ Srov. *Tamtéž*, s. 277.

²²⁰ Srov. WEISS, P. a kol. *Etické otázky v psychologii*, s. 137.

²²¹ Srov. ČERNÝ, V. a K. GROFOVÁ. *Děti a emoce*, s. 25–26.

²²² Srov. HOSKOVCOVÁ, S. a L. SUCHOCHLEBOVÁ RYNTOVÁ. *Výchova k psychické odolnosti dítěte: Silní pro život*, s. 218.

²²³ Srov. PONSARDOVÁ, CH. *Víra v rodině*, s. 220–221.

Dobré a velmi přínosné pro otevřený přístup a diskusi je vědět, jak děti v určitém věku smrt chápou a jak ji lze pojmut. Co je pro ně z hlediska jejich myšlení a emoční inteligence přijatelné a únosné. Řada rodičů je ale stále přesvědčena, že otevřeně mluvit o smrti a posléze vzít dítě na pohřeb třeba babičky, je pro něj psychickou zátěží. O čemž vypovídají výsledky nedávného výzkumu. Vyplývá z něho, že dospělí mají stále problém s dětmi na téma umírání a smrti mluvit a téměř polovina oslovených rodičů by toto téma raději přenechala škole. Na pohřební obřad by děti nevzalo celých 40 procent oslovených rodičů. Přičemž děti v mladším školním věku uvažují o konkrétní situaci a to jen o té, se kterou se setkaly. Je dobré si položit otázku, zda lze dobře něco poznat, pokud to člověk nezažije. Zda lze poté dobře vstoupit do další vývojové fáze bez deficitu a dobře vyrovnaný.

Čím jsou děti starší a dozrávají v mladé lidi, tím více jsou zranitelnější. Vyžadují více porozumění, neboť si začínají procházet hormonálními změnami a nevyznají se mnohdy ani sami v sobě a provázejí je kolísavé emoce. Chápou smrt obdobně jako dospělí a ti by na této úrovni s nimi měli i jednat, neboť se od nich očekává upřímnost a spolehlivost. U adolescentů by toto mělo být již automatické, neboť se stávají dospělým rovnocennými partnery a zranitelnost u nich stále přebývá, více než kdy jindy.

Z hlediska věřící či nevěřící rodiny se děti potýkají se stejnými problémy a situacemi a jejich rodičům by mělo záležet i na utváření morálních hodnot. To jak se posléze bude naše budoucí generace chovat ke svým rodičům a ostatním lidem v době jejich poslední chvíle či rozloučení, závisí na získaných poznatcích, zkušenostech a přesvědčeních. Dospělí by se tak měli snažit učit děti žitou zkušeností jak přistupovat k umírajícím nebo zemřelým a rozvíjet u nich etické a morální kompetence. Konfrontovat tak děti s tématem smrti a pohřbů, aby posléze věděly s jakou důstojností uctít zesnulého a jak projít tímto nelehkým obdobím v jejich životě.

Předpokladem pro správné výchovné působení by měla být také znalost vývojových specifík dítěte a jejich požadavků.

Rituály jen vypovídají o tom, že mají velmi významnou roli u dětí hlavně při zvládání krizových a obtížných situací, jako je například truchlení a tento proces mají činit schůdnějším a přijatelnějším.

PRAKTICKÁ ČÁST

3 Empirický výzkum

Hlavní cíle výzkumné části

- Zjistit a porovnat pohledy respondentů z vymezených věkových kategorií na umírání, smrt a pohřby v kontextu rodinného prostředí.
- Zjistit, jaká je jejich žitá zkušenost z účasti či bez účasti na pohřbu blízké osoby.

Dílčí cíl

Přiblížit problematiku pohřbů, rituálů, smrti a jejich vnímání dětmi.

Empirické šetření bylo provedeno v prostředí sekulárních a věřících rodin. Abychom zachovali anonymitu, uvedeme, že oslovení respondenti spadají do lokality města v západních Čechách s 5 000 obyvateli. Po výběru jednotlivých aktérů výzkumu, kteří se již ve svém životě setkali s umíráním a smrtí blízké osoby, taktéž většina byla i účastníky pohřebního obřadu, byla shromážděna data z uskutečněných rozhovorů.

Bylo použito těchto výzkumných metod:

Metoda kvalitativní analýzy dat – interpretativní fenomenologická analýza (Interpretative Phenomenological Analysis) – dále jen IPA.

Polostrukturovaný rozhovor s dětmi mladšího a staršího školního věku a s adolescenty z římskokatolického a sekulárního rodinného prostředí.

4 Interpretativní fenomenologická analýza (IPA)

Metoda interpretativní fenomenologické analýzy (dále jen IPA) nám pomáhá detailně prozkoumat jaký člověk přikládá význam své zkušenosti, což nám umožňuje, abychom porozuměli jednotlivým událostem nebo procesu, čímž je pokládána za vhodnou perspektivu z hlediska pohlížení na kvalitativní data. Výzkumným fokusem je tedy porozumění žité zkušenosti člověka.²²⁴ IPA poskytuje daleko větší prostor pro kreativitu a svobodu než jiné kvalitativní přístupy.²²⁵ Osvědčuje se také v případech, kdy je předmětem zkoumání neobvyklá skupina, situace či zdroj sběru dat, proto ji lze pokládat za vhodnou i pro náš daný výzkum.²²⁶ Dle J. A. Smitha a M. Osborna jde tedy o dvouúrovňový interpretační proces, kdy se účastníci výzkumu snaží pochopit svůj svět a zkoumající se snaží pochopit účastníky. Začínáme formulováním výzkumné otázky, volbou vhodného vzorku, přípravou a realizací rozhovoru, dále následuje jeho doslovný přepis, analýza dat a interpretace výsledků.²²⁷

U IPA je výzkumná otázka primárně zaměřena na porozumění individuální zkušenosti a jejímu významu. Zaměřuje se především na proces než výsledek, také spíše na význam než na konkrétní příčiny a důsledky událostí. Výzkumné otázky jsou přiměřeně otevřené, aby otevřely jen takový prostor, který je schopen výzkumník obsáhnout. Často je užíváno slovo „zkušenost“, „prožitek“ apod.²²⁸

Z hlediska velikosti výzkumného vzorku IPA upřednostňuje ze své fenomenologické povahy výzkumu (detailní analýza zkušenosti) nižší počet respondentů (4–10). Klíčové zde je, aby vybraní respondenti dobře reprezentovali daný fenomén. Ve většině případů má volba povahu záměrného výběru s jasně definovaným okruhem lidí, pro které jsou výzkumné otázky relevantní.²²⁹

Tvorba dat by měla probíhat takovým způsobem, aby poskytla detailní a bohatý popis respondentovy zkušenosti v první osobě. Sběrem dat se snaží proniknout do světa účastníka výzkumu za pomoci nejčastěji používané metody u IPA, kterou je polostrukturovaný rozhovor. Dává respondentovi v rozhovoru určitou volnost reflektovat jeho postoj k tématu a rozvíjet své myšlenky. Výzkumník má v tomto čase prostor ke sledování toho, co je pro respondenta významné a zároveň hlídá, aby se neodklonil od tématu. Klíčový u IPA je doslovný přepis nahrávky rozhovorů. Z hlediska analýzy Smith, Flowers a Larkin zdůrazňují, že: „*neexistuje správný nebo špatný způsob vedení analýzy, a podporují výzkumníky v kreativním přizpůsobení IPA svým účelům, začátečníkům nabízí postup, který je strukturovaný a jednoznačný, a pomáhá tak redukovat případnou úzkost, jež může být vyvolána v průběhu analýzy mnohoznačného výzkumného materiálu*“.²³⁰

Prezentaci výsledků můžeme začít například stručným shrnutím zjištěných interpretací, kterým čtenáři dáme celkový přehled o daném fenoménu před zprostředkováním jednotlivých témat. Dobré je popisovat jedno téma po druhém, už jen z logiky věci. Poté charakterizovat hlavní myšlenku tématu, detailně popsat, jak je dané téma prezentováno jednotlivými respondenty. Nebo lze výsledky prezentovat ve strukturované podobě dle jednotlivých respondentů. Vzhledem k tomu, že neexistuje

²²⁴ Smith, Flowers a Larkin In: ŘIHÁČEK, T., I. ČERMÁK a R. HYTYCH. *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*, s. 9

²²⁵ Willig In: ŘIHÁČEK, T., I. ČERMÁK a R. HYTYCH. *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*, s. 9

²²⁶ Srov. ŘIHÁČEK, T., I. ČERMÁK a R. HYTYCH. *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*, s. 9

²²⁷ Srov. KOCVRILCHOVÁ, M. *Vina*, s. 86.

²²⁸ Srov. ŘIHÁČEK, T., I. ČERMÁK a R. HYTYCH. *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*, s. 12-13

²²⁹ Srov. *Tamtéž*, s. 13–14

²³⁰ Srov. *Tamtéž*, s. 16

jasný mezník mezi analýzou a prezentováním výsledků, může během jejich psaní dojít k upozadění některého tématu či naopak.²³¹

4.1 Výzkumné otázky a volba vzorku

Výzkumné otázky, na které se pokusíme nalézt odpověď oslovením respondentů.

- Jak vnímají smrt a pohřby děti a dospívající z věřícího či sekulárního rodinného prostředí?
- Jak vnímají svoji zkušenost z přímé účasti na pohřbu blízkého člověka či z jejich neúčasti?
- Mají potřebu přirozeně otevřeného rozhovoru o umírání, smrti a pohřbívání blízkých osob?
- Potvrdí se předpoklad, že odpovědi adolescentů z hlediska přisuzovaného významu a žité zkušenosti budou odlišné v návaznosti na jejich pohlaví?

Pro daný výzkum bylo vybráno osm dětí (čtyři dívky a čtyři chlapci) tří věkových kategorií s přihlédnutím k pohlaví a rodinnému prostředí. Záměrně tedy byly vybrány děti, dospívající a adolescenti z rodin sekulárních a rodin věřících.

Kategorie mladší školní věk – dva respondenti, chlapec a dívka, z nichž jeden je z rodiny věřící a jeden z rodiny sekulární, věk v rozmezí 6–11 let.

Kategorie starší školní věk – dva respondenti, chlapec a dívka, z nichž jeden je z rodiny věřící a jeden z rodiny sekulární, věk v rozmezí 11–15 let.

Kategorie adolescenti – čtyři respondenti, z nichž jedna dívka a jeden chlapec z věřící rodiny a jedna dívka a jeden chlapec z rodiny sekulární, věk v rozmezí 15–20 let.

V této kategorii je záměrně více účastníků výzkumu, a to z důvodu kategorie nejvyspělejších respondentů, jejich psychického prožívání a náročného období adolescence. Také záměrně, i s předpokladem, že odpovědi z hlediska přisuzovaného významu a žité zkušenosti budou odlišné v návaznosti na jejich pohlaví.

Všichni oslovení respondenti s rozhovory souhlasili. Předem byl zajištěn i souhlas rodičů všech dotazovaných dětí a dospívajících. Výzkumníkem a sběratelem příslušných dat byl pedagog volného času, který v současné době dokončuje magisterské studium učitelství náboženství a etiky. Dané respondenty z věřících rodin znal z výukových hodin náboženství, na které docházel k náslechům i přímé praxi v rámci studia. Další respondenti byli vybráni na základě oslovení rodičů, které výzkumník nepřímou znal. Také i na doporučení od kolegů pedagogů, že jejich žák zažil smrt blízké osoby.

Transkripce rozhovorů byly poté zpracovány výše popsanou metodou IPA.

4.2 Charakteristika respondentů

Pro anonymitu respondentů zde nebudou uváděna jména ani oblast, ve které žijí. Uvedeno bude pouze velké počáteční písmeno jména dotazovaného a za ním číslice, která bude značit jeho daný věk. Dále bude uvedeno pohlaví, jakou navštěvují školu a jen krátké informace o rodině, kde také bude vymezena jejich religiozita.

Kategorie – mladší školní věk

Respondentka V9

²³¹ Smith, Flowers a Larkin In: Srov. ŘIHÁČEK, T., I. ČERMÁK a R. HYTYCH. *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*, s. 23

Dívka, 9 let. Žije v úplné rodině, která upřednostňuje alternativní způsob života a vesmírnou energii. Má dva sourozence, starší bratry. Chodí do čtvrté třídy běžné základní školy. Hraje na klavír, má ráda zpěv a ráda sportuje. Smrt blízkého člověka již zažila, ale pohřebního obřadu se neúčastnila. Je nevěřící. Rodinné prostředí je sekulární.

Respondent R11

Chlapec, 11 let. Žije v úplné rodině, která se pokládá za rodinu věřících katolíků, neboť zde je ateistou pouze otec dětí. Chodí do páté třídy běžné základní školy. Má jednu starší sestru, která je hluboce věřící a z velké části se podílí na rozvíjející se víře u chlapce. Nejvíce se věnuje četbě knih, rád sportuje a hraje si s kamarády. I když věří nejvíce na anděly, on sám se považuje za věřícího. V nedávné době prožil smrt blízké osoby a pohřebního obřadu se účastnil.

Kategorie – starší školní věk

Respondentka S15

Dívka, 15 let. Žije ve věřící rodině, která je římskokatolického vyznání. Chodí na gymnázium do kvarty (4. ročník osmiletého gymnázia). Má starší sestru. Dochází na výuku náboženství, hraje na klavír. Smrt blízké osoby v rodině proběhla, když dívka byla v kojeneckém věku, čili si ji nepamatuje. Pohřebního obřadu se neúčastnila.

Respondent A14

Chlapec, 14 let. Žije v neúplné sekulární rodině. Rodiče jsou rozvedení, ale zachovávají velmi dobré vztahy. Chlapec nestrádá a absenci otce nepocítuje. Žije tedy pouze s matkou. Dva starší sourozenci (26 a 31 let) jsou již výdělečně činnými a mají samostatnou domácnost se svými životními partnery. Chlapec rád hraje na PC. Navštěvuje osmou třídu základní školy. Sám o sobě tvrdí, že je nevěřící. Smrt blízké osoby zažil a pohřebního obřadu se účastnil.

Kategorie – adolescenti

Respondentka B16

Dívka, 16 let. Žije v úplné sekulární rodině. Je nevěřící a má dva sourozence, starší sestru (21) a mladšího bratra (10). Chodí na gymnázium do kvinty (5. ročník osmiletého gymnázia). Je všestranně nadaná, ráda hraje na hudební nástroje (klavír, kytara), chodí do přírody, čte, sportuje a ráda se navštěvuje se svými příbuznými z širší rodiny (babička, teta, bratrance, sestřenice). Smrt blízké osoby zažila před rokem a pohřebního obřadu se účastnila.

Respondentka M18

Dívka, 18 let. Žije ve věřící rodině, která je římskokatolického vyznání. Ona sama je také věřící a dochází na výuku náboženství na gymnázium, kde studuje v septimě (7. ročník osmiletého gymnázia). Je hudebně nadaná, hraje na klavír, kytaru a klarinet. Každoročně organizuje letní tábor při farnosti, kam také dochází na další výuku náboženství. Smrt blízké osoby zažila, když byla hodně malá a pohřebního obřadu se také účastnila, ale nepamatuje si to.

Respondent O18

Chlapec, 18 let. Žije v úplné sekulární rodině, kde je věřící pouze matka a chlapce k víře nenutí. Nechává vše volně plynout. Necht' si sám vybere. On sám se za věřícího nepovažuje, i proto, že věří, jak sám říká, tak napůl. Studuje 3. ročník střední průmyslové školy a jeho starší sestra studuje na VŠ. Rád se věnuje jakémukoli sportu, za registrovaný sport reprezentuje fotbal. Smrt blízké osoby zažil již několikrát, ale ani jednou se nemohl pohřebního obřadu účastnit.

Respondent T16

Chlapec, 16 let. Žije v úplné rodině římskokatolického vyznání. Pravidelně chodí do kostela a na hodiny náboženství. V současné době navštěvuje poslední devátý ročník

základní školy. Nemá sourozence. Rád navštěvuje své kamarády a poznává nové věci. Smrt blízké osoby zažil a pohřebního obřadu se účastnil.

4.3 Sběr materiálu

Získané rozhovory byly uskutečněny v měsíci lednu a únoru 2022. Dále byly doslovně přepsány jejich zvukové záznamy. Věřící respondenti byli osloveni při výuce náboženství. U nevěřících respondentů byli osloveni nejprve jejich rodiče, poté děti samotné. Všichni respondenti byli v konečné fázi požádáni, zda poskytnou svoji účast pro rozhovory k výzkumné části diplomové práce. Bylo jim sděleno a přiblíženo její téma, dále pak i rámcové téma budoucího rozhovoru. Po získaných souhlasech byl dohodnut den, místo uskutečnění a přesný čas pro setkání k rozhovoru. V samotném začátku rozhovoru došlo nejprve k přivítání a k opětovnému zopakování daného tématu. Dále byl respondent požádán o souhlas s nahráváním celého rozhovoru a se zpracováním veškerých údajů. Také s následným použitím doslovných prepisů v diplomové práci.²³²

Rozhovory třech věřících respondentů proběhly online, a to z důvodu opakovaných karantén, které vyvstaly z nákazy covid-19 ve spádových školách, kam dotazování docházejí. Také z důvodu časového, pro následné zpracování získaných dat. U ostatních dětí a dospívajících se rozhovory uskutečnily v jejich rodinném prostředí. Volba prostředí byla záměrná z hlediska daného tématu a následné konformity dotazovaných. Cílem výběru prostředí pro rozhovory bylo, aby se dotazovaní cítili, co nejlépe a menší účastníci měli i pocit bezpečí. Dotazovaní si tedy mohli vybrat, zda chtějí rozhovor v domácím prostředí nebo po domluvě v prostředí jejich školy či věřící v prostředí farnosti, kam docházejí na hodiny náboženství. Všichni oslovení preferovali rodinné prostředí. Všem respondentům při rozhovorech výzkumník tykal, neboť se s účastníky zná z hodin náboženství nebo z pracovního prostředí či běžného života. Přibližná délka rozhovoru byla 20–30 minut.

4.4 Osnova rozhovoru

Rozhovory byly polostrukturované a všem respondentům byly položeny stejné otázky – dětem mladšího školního věku, dětem staršího školního věku i adolescentům, které byly dále doplněny podotázkami a dle spádu rozhovoru použity.

²³² Srov. KOCVRLICOVÁ, M. *Vina*, s. 97.

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.
2. Zažil/a jsi již ve svém životě úmrtí (smrt) blízkého člověka (př. babičky, dědečka atd.)?
 - Podotázky
 - Pokud ses setkal/a se smrtí blízké osoby, jaký jsi měl/a pocit? Co jsi prožíval/a?
 - Jak bys vlastně definoval/a (řekl, co je) smrt?
 - Myslíš si, že je po smrti nějaká další existence, nějaký život po životě? Nebo co se po ní děje?
3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt?
 - Podotázky
 - Měli by dospělí lidé více s dětmi mluvit otevřeně o smrti a pohřbívání, o všem co k tomu náleží? (Např. že byl zesnulý vážně nemocný, umřel tragicky atd.)
 - Myslíš si, že by se mělo obecně více mluvit o umírajících lidech, smrti a pohřbu, ať již doma nebo ve škole?
4. Znáš nějaký způsob pohřbívání? Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?
 - Podotázky
 - Myslíš si, že je pohřeb důležitý?
 - Byl/a jsi již na nějakém pohřbu?
 - Pokud jsi zažil/a smrt blízké osoby a nebyl/a jsi na pohřbu, tak proč?
 - Pokud ti nebyla dovolena účast na pohřbu a mohl/a by ses rozhodnout sám (sama) za sebe, chtěl/a by ses pohřbu účastnit?
 - Domníváš se, že účast dětí na pohřbech svých blízkých osob (např. babičky, dědečka atd.) je důležitá?
5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?
 - Podotázky
 - Je něco, co bys chtěl/a pro umírajícího nebo již zemřelého člověka udělat? Co třeba jsi nemohl/a nebo Tě v danou chvíli nenapadlo?
6. Je něco, co bys dospělým vzkázal/a (na téma) z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlížíjí v době velkého zármutku? Nebo co by Tě více na toto téma zajímalo?

Dále byly kladeny i doplňující otázky, jež vyvstaly v průběhu rozhovoru.

4.5 Analýza přepisů rozhovoru

Analýza přepisů rozhovorů byla provedena v několika krocích. Získaná informační data určených věkových kategorií byla zpracována postupně. Nejprve byly analyzovány rozhovory kategorie mladší školní věk uvedou analýzou IPA a následně také vyhodnoceny. Poté byl proveden ten samý postup u kategorie staršího školního věku a adolescentů. Následoval souhrn interpretací nalezených odpovědí v každé věkové kategorii. Celý analytický proces uzavírá závěrečný souhrn, který vyvstal ze všech uvedených a analyzovaných skupin přepisů rozhovorů.

Rozhovory s dětmi mladšího školního věku

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Kategorie	Výpovědi respondentů
Subjektivní pojetí víry	Věřím v Boha, ale věřím hlavně v andělíčky. (R11)
Fantazijní svět	Ano, jsem. Věřím v kouzla a to všechny. (V9)

Interpretace nalezených odpovědí

V daných odpovědích jsme našli vyznání víry respondentů z hlediska kontinuity rodinného prostředí. Respondentka ateistka vyjadřuje svou víru skrze svůj fantazijní svět a věřící respondent zmiňuje Boha, ale vyzdvihuje andělíčky.

2. Zažil jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka, třeba babičky, dědečka atd.?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Prožitek ze smrti	Nic moc jsem ji neznala. (V9) Jako, že on byl v té nemocnici a furt nám volal a tatka vždycky tam vozil mamku, jako do té nemocnice. A pak už umřel, když přijeli. Bylo to takový rychlý. (R11)
Posmrtná existence	Že jako když umřu, tak si myslím, že se znova narodím. (R11) No, že vlastně nikdo nikdy neumře. Jen se převtělí v někoho jiného. Vlastně umře jenom to jeho fyzické tělo. Vráti se ten člověk na svět zpátky v jiné podobě. (V9)

Interpretace nalezených odpovědí

Zde se nám objevily dvě kategorie. První z nich vyjadřuje respondentův daný prožitek ze smrti druhé osoby, který dle ateistického pohledu nic neznamenal, protože zesnulou respondentka moc neznala. Věřící respondent vnímal smrt druhé osoby jako rychlou. Druhá kategorie vypovídá o posmrtné existenci, kde sekulární vnímání je z hlediska nové identity a návratu zpět na svět. Věřící respondent se vyjadřuje k cyklickému životu, tedy znovuzrození.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt, ať již doma nebo ve škole?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Hravá výpověď o smrti	Mně mamka musela říct třeba o jedné knize, kde jsou o smrti příběhy. Četla jsem třeba o jednom ptákově, kterého zastřelili nějakí kluci. Ten se potom znovu zrodil a to je stejné úplně jako Šalamoun se Sárrou. (V9) ...nebo na počítačích hrát jako hry. (R11)
Tabuizace lidské smrti	Jenom s mamkou. Ve škole o tom vůbec nemluvíme. Jenom jako ne o lidech, ale o zvířatech jo a tak. Jak se rozkládají. (R11) Ne, nikdo se mnou o ní nemluvil. Ani ve škole. (V9)
Strach z otevřeného rozhovoru	Protože třeba se bojím smrti, jako jsem se bála já. Nechtěla bych to, a ani ve škole. (V9)

Interpretace nalezených odpovědí

Z hlediska rozhovorů o smrti zjišťujeme, že se respondenti odvolávají na četbu a počítačové hry z důvodu větší přijatelnosti. Lze to tedy chápat, že povídání o smrti je jim příjemnější v hravější formě. Tabuizace lidské smrti je zde zaznamenána nejen ve školním prostředí, ale i v sekulárním rodinném prostředí, kde je strach z otevřeného rozhovoru ze strany vypovídající dívky. Věřící respondent vedl včasný rozhovor se svou matkou.

4. Znáš nějaký způsob pohřbívání? Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Pohřební rituály	Můžou být rodinné hroby, kde se házou jako těla rodiny nebo do rakve, která se dá do země. Prostě se zakopou, aby nesmrděly a byly třeba v tom prostředí, v zemi. Potom jdou duše do nebe. (V9) Tak, že je v té rakvi nebo ho spálí. No, tu rakev dají do země. (R11)
Pohřeb jako slavnost pro zemřelého	No, že je to takový, no jako slavnost, ale je to pro toho člověka jako ukončení toho jeho života a že tam jsou jeho blízcí. (R11)
Pohřeb jako nutnost pro pozůstalé	Ne, není důležitý. To je jen, aby lidi něco udělali a nebyli smutní. (V9)
Účast na pohřbu závislá na blízkosti člověka	Ne, nebyla. Protože to byli vzdálení lidi. Jenom třeba kdyby to byl asi hodně blízký. Jako třeba kdyby se zabil brácha v autě a takle. (V9) Byl, dědečkovi. (R11)
Autonomní rozhodnutí o účasti na pohřbu	...já jsem taky chtěl. (R11) Asi ano. (V9)

Interpretace nalezených odpovědí

Z hlediska pohřbívání se nám zde vyskytuje více kategorií, které nám přibližují, jak děti vnímají pohřby. Respondent R11, katolík, má povědomí o základním rozlišení pohřbívání, uložení do země a kremace. Pohřeb vnímá jako slavnost a ukončení života pro zesnulého s účastí jeho blízkých lidí. Sám se pohřbu blízké osoby (dědečka) účastnil nejen na přání svých rodičů, ale i na základě vlastního rozhodnutí. Oproti tomu respondentka V9 ze sekulárního rodinného prostředí zmiňuje pouze uložení zesnulého do země z důvodu likvidace mrtvého těla, neboť duše jdou po smrti člověka do nebe. Pohřeb vnímá jako nedůležitý a jako určitou nutnost pro truchlící. Účastnila by se pohřbu jen hodně blízké osoby, jako je například bratr.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Altruismus a empatické cítění z hlediska pomoci umírajícím	No, že by jim pomáhaly, když už by ty babičky třeba nemohly, tak jim pomoc všechno obstarat. Asi splnit mu jeho největší přání. (R11)

Interpretace nalezených odpovědí

Zde se objevuje pouze jedna kategorie a to od věřícího respondenta R11, který prokazuje svůj rozvíjející se altruismus a empatické cítění případnou pomocí a plněním posledních největších přání umírajícím. Poukazuje tedy na morální hledisko.

6. Je něco, co bys dospělým vzkázal/a (na téma) z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlížejí v době velkého zármutku?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Jednat na rovinu	Třeba proč umřel a jako kvůli čemu. Aby to řekli všechno. (R11) Možná třeba až budou starší a bude je to samotný zajímat a nebudou se toho bát. Třeba až tak od těch deseti, patnácti let. (V9)
Nezodpovězené otázky	No, jak třeba ty lidi, co umřou a dají je do země. Takže mě zajímá, co se prostě s nima potom stane. Protože z té rakve se jako nedostanou ven. (R11)

Interpretace nalezených odpovědí

Tyto dvě kategorie bychom mohli nazvat i jakousi výzvou pro dospělé, neboť vyjadřují co respondentům „leží“ na srdci. První kategorie vyzývá k jednání na rovinu – zkrátka dětem říkat všechny okolnosti ohledně smrti zesnulého. Sekulární pohled upozorňuje ale na věk. Druhá kategorie vyzývá k tomu, aby si dospělí uvědomili, že v dětské mysli existují ohledně smrti nezodpovězené otázky.

Rozhovory s dětmi staršího školního věku

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Kategorie	Výpovědi respondentů
Věřící úhel pohledu	Záleží v jakých ohledech, třeba na zázraky věřím. Na Boha moc ne, ale párkrát jsem v kostele byl s mamkou a s babičkou. (A14)
Křesťanské vyznání	Ano, římskokatolické. (S15)

Interpretace nalezených odpovědí

V kategorii Křesťanské vyznání je zřetelně jasná vyhraněnost římskokatolické víry. Oproti tomu sekulární pohled je ve víře zázraků, k Bohu je jistá malověrnost.

2. Zažil jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka, třeba babičky, dědečka atd.?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Smrt jako biologický konec života	Asi jako nějaký konec života nebo přechod mezi pozemským životem a životem v nebi. (S15) Je to nějaká část života na konci, kdy jsou lidi hodně starý nebo nemocný. (A14)
Prožitek ze smrti blízkého člověka	Umřel mi děda. Bylo mi to líto, i za mamku. (A14) Naštěstí ne. Vlastně jako malé miminko, ale to si nepamatuji, takže jsem ji vlastně nezažila. (S15)
Eschatologický rozměr	Myslím si, že po životě je život v Božím království, nebo jde daná duše do očistce nebo do pekla. (S15)

Interpretace nalezených odpovědí

Zde jsme zaznamenali tři kategorie, ve kterých se smrt jeví jako konec života na biologické úrovni a je doplněna věřící respondentkou o transcendentní přesah, který dále rozšířila eschatologickým rozměrem o posledních věcech, jako je peklo, očistec a Boží království. Citové prožívání a emocionalita je vyjádřena na základě věku, ve kterém smrt blízké osoby byla prožívána. Tudiž logicky úmrtí blízké osoby věřící dívka popisuje tak, že ji vlastně neprožila. Sekulární prožitek ze smrti je vyjádřen lítostí nejen k sobě samému, ale i k osobě druhé, žijící.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt, ať již doma nebo ve škole?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Moderátor diskuse o smrti	Asi nikdo nebo si to nepamatuji, ale neřekla bych, že bych někdy nevěděla, co to umírání a smrt je. (S15) Jo, bavil, s mamkou. Čerstvě jako potom, co děda zemřel. Ve škole jsme o smrti nikdy nemluvili. (A14)
Žádoucí otevřenost rozhovoru	Hm, no. (A14) Myslím si, že ano. Dítě by mělo vědět, proč ta osoba zemřela a za jakých okolností a asi by se to nemělo dozvědět, až ta situace nastane. (S15)
Únosná míra obsahu, z hlediska smrti a pohřbů, v diskusi	Ale pořád si myslím, že to hlavně závisí na rodičích. Jak k tomu přistoupí a oni znají své dítě nejlépe, a když ví, že by to v tom věku nezvládlo, tak asi je jediné dobře tento rozhovor odložit, až bude dítě více schopné tomu rozumět. Nějakou nenásilnou formou, aby to nezpůsobilo trauma, ano. (S15) Hmmm, mohlo by se o ní mluvit do určité míry. Hm, já myslel třeba, že by se mohlo třeba přeskočit, to zpopelňování a tak. Třeba to spalování, no. (A14)

Interpretace nalezených odpovědí

První kategorie by nám mohla dát povědomí o tom, že je smrt stále tabuizována. V sekulární rodině daný rozhovor vedla matka až na základě úmrtí blízkého člověka. Ve školním prostředí se o lidské smrti a pohřbívání nikdo nezmiňuje. Věřící respondentka rozhovor na zmíněné téma nevedla ani s nikým v rodinném prostředí, přesto ale smrt za

tabu nepovažuje. Ve druhé kategorii daná touha po otevřeném rozhovoru jen utvrzuje v tom, že se o smrti stále málo mluví jak v rodinném, tak i ve školním prostředí. Je tedy dobré, že se ve třetí kategorii ukazuje určitá koncepce obsahu o smrti a pohřbech z hlediska diskuse s dětmi této věkové kategorie. Nelze ji paušalizovat, ale je dobré vzít v potaz žitou zkušenost těchto respondentů.

4. Znáš nějaký způsob pohřbívání? Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Rozšířené znalosti z hlediska nakládání s lidskými pozůstatky a ostatky	No, právě třeba rozprášit na rozptylvej loučce nebo do urny, zpopelnit právě, ale taky třeba do rakve. (A14) Zemřelého můžeme pohřbít buď v rakvi nebo kremací. Taky může být tělo darováno na vědecké účely. (S15)
Důležitý pohřeb z hlediska rozloučení	Ano, připadá mi to jako součást rozloučení se zemřelým. (S15) Hmm, je to smutný, je to ale rozloučení s blízkým, třeba. (A14)
Důležitá účast dětí na pohřbu	Nicméně mi to přijde důležité. Pohřby patří k životu a přijde mi, že bez pohřbu se nedá s tou osobou pořádně rozloučit. (S15)
Účast dětí na pohřbu závislá na věku	No, třeba kdyby to byly děti nějaký větší věkové kategorie, protože to může na nich zanechat nějaké následky, třeba. Mladší děti než jsem já, ty bych nevzal. (A14) Ne, nebyla. Byla jsem mimino. (S15)
Svobodné rozhodnutí o účasti na pohřbu	Chtěl jsem sám. Ne, nikdo mi to nezakazoval. (A14)

Interpretace nalezených odpovědí

Zde se v první kategorii dozvídáme dva způsoby pohřbívání (nakládání s lidskými pozůstatky)²³³ – uložení do země a kremace. Věřící respondentka S15 je rozšiřuje o darování pro vědecké účely. Taktéž je více rozvedeno nakládání s lidskými ostatky²³⁴ – po kremaci uložení kremáčního popela do urny nebo jeho rozprášení na rozptylové loučce. Pohřeb oběma respondentům přijde důležitý z hlediska rozloučení s blízkým či obecně zemřelým člověkem. Avšak k účasti dětí na pohřbu sekulární pohled respondenta A14 ukazuje, že by se pohřbu měly účastnit až děti od 14 let z důvodů vyhnutí se případným následkům. Můžeme se domnívat, že usuzuje na základě své vlastní zkušenosti a svého prožitku, neboť on sám se v tomto věku pohřbu účastnil ze svého vlastního rozhodnutí. Věřící respondentka se pohřbu neúčastnila z důvodu velmi nízkého věku a neuměla se sama za sebe rozhodovat. V opačném případě by se pohřbu zřejmě účastnila, protože jí přijde, že je pohřeb pro děti důležitý.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Komunikace s umírajícím	Určitě ano, být s umírajícím, vyrobit mu dárek nebo si s ním povídat. (S15) Můžou, třeba jim číst nebo něco jim udělat. (A14)
Pomoc pozůstalým	U zemřelého bych spíš udělala něco pro jeho rodinu. (S15)
Morální hledisko	Asi bych ráda splnila jeho poslední přání, být u toho umírajícího a zpříjemnit mu poslední chvíle života. (S15) Něco po něm dokončit, třeba co začal. Možná, že by to chtěl. (A14)

Interpretace nalezených odpovědí

I v této věkové kategorii respondenti spatřují opodstatněnost být s umírajícím v jeho blízkosti. Zpříjemnit mu poslední chvíle komunikací, četbou či nějakým dárkem

²³³ Srov. *Zákon pro lidi*. Tělo zemřelého nebo jiné lidské pozůstatky. [online]. [cit. 2022-02-15] Dostupné na <<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-256>>.

²³⁴ Srov. *Tamtéž*, Lidské pozůstatky po pohřbení.

nebo poskytnout pomoc při nějakých úkonech. Věřící respondentka pomoc také obrací směrem k pozůstalým zesnulého, k rodině. Altruismus a empatické cítění lze zaznamenat u obou respondentů v morálním hledisku, a to ve zmínce o dokončení nějakého životního díla zesnulého a v plnění jejich posledních přání.

6. Je něco, co bys dospělým vzkázal/a (na téma) z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlížíjí v době velkého zármutku?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Nepříznivost tématu	...nerad se bavím na toto téma. (A14)
Žít svůj život dál	Nějaký člověk po smrti své blízké osoby velmi trpí. Samozřejmě zármutek k tomu neodmyslitelně patří, ale asi bych mu řekla, aby se s tím příliš neužírali a po nějaké době znovu začali žít svůj život. Kdyby to byl velmi blízký člověk, tak asi se z toho nehroutit a žít dál. (S15)
Nezodpovězené otázky	Určitě bych chtěla vědět, co se umírajícímu honí hlavou v posledních chvílích života, proč třeba odmítnou další léčbu. Nebo proč ho nemá nikdo resuscitovat a když by zemřel náhle při nějaké broučce, tak co se tomu člověku honí hlavou, jestli třeba pozná, že je to konec a tak podobně. (S15)

Interpretace nalezených odpovědí

Z těchto kategorií nám vystupují dva úhly pohledu. Sekulární pohled chlapce A14 je vztahován k nelibosti tématu a vedení rozhovoru o umírání, smrti a pohřbech. Druhý pohled, věřící dívky S15, naopak vede ke zvědavosti. Dále můžeme zaznamenat, že i v této věkové kategorii u dotazované věřící respondentky jsou nezodpovězené otázky, které u ní vyvstaly ze zmíněného tématu. Zármutek vnímá jako nedílnou součást ztráty blízkého člověka. Dle ní by měli dospělí pozůstalí truchlit jen nějakou přechodnou dobu a poté žít dál. Tedy nezapomenout, že i oni mají svůj život.

Rozhovory s adolescenty

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Kategorie	Výpovědi respondentů
Jasná představa o své víře	Ano, jsem římskokatolického vyznání. (M18) Ano, ano. Jsem křesťan, katolík. (T16) Ne, nejsem. (B16)
Transcendentní rovina	Věřím, že tam nahoře někdo je, jak řeknem. Že nás odněkud shora pozorují. (O18)
Nevěrohodnost vzkříšení Spasitele	Třeba v to vzkříšení a takle, tomu moc nevěřím. Že byl Ježíš vzkříšenej a tak. (O18)

Interpretace nalezených odpovědí

Zde se objevují tři kategorie. První z nich ukazuje zcela jasnou vyhraněnost z hlediska víry. Oba věřící respondenti M18 a T16 prokazují pevné přesvědčení římskokatolického vyznání. I respondentka B16 ze sekulárního rodinného prostředí má již vyhraněnost, věřící není. V druhé kategorii u nevěřícího respondenta O18 zaznamenáváme jeho nevyhraněnost transcendentním rozměrem i přesto, že ve třetí kategorii se ukazuje, že nevěří ve vzkříšení Ježíše Krista.

2. Zažil jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka, třeba babičky, dědečka atd.?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Psychické prožívání smrti	Mnnn, tak byla jsem vlastně na pohřbu dědy, cítila jsem, že to vlastně bolí uvnitř. Tady takhle to hrozně bolelo (ukazuje na hrud) a nechtělo to přestat. Tak to bylo třeba dva dny. Samozřejmě, že jsem brečela. (B16) Když umřela prababička s dědou, tak jsem byl malej a to jsem nějak nevnímal. Když umřela prababička, byly mi asi tři roky a když umřel děda, tak asi nějak do desíti let. A kamarád mi umřel před covidem a to jsem nesl špatně. (O18) Nepamatuji si to, byla jsem hodně malá. (M18) Takže jsem se vyrovnal s tou smrtí relativně v pořádku. Protože jsem byl na to připraven. I sme o tom doma s rodiči mluvili. (T16)
Transcendentní rovina posmrtné existence	Samozřejmě že existuje. Ne, že myslím, ale bojím se říct, že dokonce vím. Věřím, jednoduše řečeno, v křesťanské nebe. (M18) No, pro mě smrt znamená jako přechod do království Ježíše Krista. Vnímám potom, jako že je věčný život v nebi, nekončící. No takle to mám. A no potom je to vlastně věčný život s Pánem. (T16)
Nový život závislý na autonomii člověka	Mnnn, já si myslím, že to záleží na tom člověku. Že jestli je to vůbec možný, tak na tom člověku je, jestli on chce ještě žít, třeba jako zvíře nebo jinej tvor nebo prostě něco jiného. Ale vlastně nemusí. Že to vlastně může být, ale nemusí to vůbec být. A vlastně kdyby to bylo, tak je to podle. (B16)
Smrt jako úplný konec života	Prostě člověk odejde navždy a už ho nikdy nevidíme. Nemohu říct, že žije dál, není důkaz. (O18)

Interpretace nalezených odpovědí

Z první kategorie vyplývá, že psychické prožívání z hlediska smrti blízké osoby záleželo na tom, v jakém věku se s ní daný respondent musel vypořádat a jakou měl oporu v rodinném prostředí. Z nedávné ztráty osoby blízké se oba nevěřící respondenti O18 a B16 vyslovili k velké bolesti a emocím. Věřící respondent T16 byl poměrně vyrovnaný, a to na základě včasného rozhovoru s rodiči. Věřící respondentka M18 je bez psychického prožitku, neboť smrt blízké osoby prožila v útlém dětství, k čemuž se přiklání i nevěřící respondent O18 na základě daného prožitku ve věku tří a deseti let. Transcendentní rovina věřících respondentů T16 a M18 poukazuje na povědomí o existenci Božího království a Ježíše Krista. Druhý sekulární pohled respondenta O18

v posmrtnou existenci nevěří, neboť je to prý neprokazatelné. Zároveň pokud ale nějaká další existence opravdu je, doplňuje B16, záleží ale na rozhodnutí jednotlivce, zda bude chtít žít nový život s novou identitou.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt, ať již doma nebo ve škole?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Absence rozhovoru v rodinném i školním prostředí	Ne, to si vůbec nepamatuju. Možná jako malá, ale nepamatuji si to. Doma před smrtí dědy ne. A ve škole si takové téma vůbec nepamatuju. Jako téma smrt jsme vůbec ve škole neprobírali. (B16) Ne. Myslím si, že ne nebo si to aspoň nevybavuju. Ani doma, ani ve škole. (O18) Doma ale ne. (M18) Ve škole o tom také nemluvíme. Ale myslím si, že ne, že by někdo nechtěl, ale není k tomu příležitost. Když už, tak se třeba někdy nějaká učitelka zmíní, že ji umřel kamarád, ale jinak jako nic. (T16)
Duchovní rozhovor	Určitě. Byli to například kněží, ale konkrétně si nevybavím. (M18)
Patříčnost rozhovoru v rodinném prostředí	Tak určitě asi doma, protože jsou to ti nejbližší. No, asi opravdu doma. To je podstatnější. (O18) Rozhodně jako u mě doma... Hmm, ano. Mně by se to rozhodně zdálo lepší než potom se tomu ještě věnovat někde jinde. (T16)
Vhodnost rozhovoru ve školním prostředí	Myslím si, že asi ano. Myslím si, že třeba v biologii, když se bere člověk. Celkově si myslím, že je to přínosné téma. (B16) Nejspíše ano, protože to k životu neodmyslitelně patří. To, že se o tom tolik nemluví, neznamená, že se nás to netýká. (M18) Asi by to trochu bylo dobrý, kdyby o tom škola mluvila. Trošku připravila lidi na to, co je čeká tam venku, když to tak řeknu. Ale bylo by to jako že dobrý, kdyby k tomu občas něco řekla, o tomhle. Na základních školách se třeba o tom mohlo učit třeba v občance a na středních školách třeba, jako může být také v občanských výchovách. (O18)
Otevřenost rozhovoru závislá na věku dítěte a míře psychické odolnosti	Já si myslím, že to závisí na věku. Že čtyřleté dítě, tam asi stačí říct, dědeček umřel. Ale když je tomu dítěti třeba čtrnáct nebo šestnáct, tak asi jo. Že třeba asi jako já. Že moje duše už by to asi unesla, třeba. Protože já vím, za jakých okolností můj děda zemřel. Vždycky ale asi záleží na věku, aby se z toho dítě psychicky nějak nezhroutilo. (B16) To asi záleží na věku a vyspělosti dítěte. Malému dítěti by se podle mě nemělo říkat tolik detailů. Třeba jen říci, že už je zesnulý na lepším místě a tak podobně. Skutečnost mu sdělit až bude starší. Tak asi deset let. (M18) To až tak opravdu budou starší. Děti viz věku já, Maru (18) a Stáňa (15) a takle, protože někdy to fakt nemusí být dobrý pro to dítě menší, když jsou ty okolnosti nehezky. (T16) O trochu víc jo. Ne zase moc častěji, protože je to takový ošklivý nebo spíš smutný téma a někomu to může přinést špatný pocit. Což myslím právě ten smutek, slzy, takové menší deprese při pocitu ztráty toho člověka. Takže v malé míře by to bylo dobré řešit. Musíme brát v potaz to, že pro někoho to může být přínosem a někomu to zase uškodí. Ne všem to pomůže. (O18)

Interpretace nalezených odpovědí

Obsáhlost kategorií již sama o sobě vypovídá, že dané téma je pro respondenty zřejmě podnětné a zajímavé. V první kategorii opět zaznamenáváme absenci rozhovorů, a to jak v rodinném prostředí katolíků či ateistů, tak i ve školním prostředí. Na téma umírání, smrti a pohřbu se opět přirozeně rozhovory s dětmi nevedou. Ke komunikaci dochází opět až ve chvíli umírání či smrti blízké osoby. Jen jedna respondentka (M18) uvádí rozhovor jako vedené téma v duchovní rovině. Rozhovory i na toto téma by viděli vhodné a přínosné nejen v rodinném prostředí, ale také i v prostředí školním a uvádí i konkrétní vyučovací předměty. Jen pouze věřící respondent T16 to nevidí jako

přínosné a odkazuje vedení rozhovorů do domácího prostředí. Také se objevil názor od věřící respondentky M18, že i když s dětmi o tomto tématu nikdo nemluví, neznamená, že se jich to netýká. Všichni respondenti přesněji určují věk a míru otevřenosti rozhovorů, kdy je vhodné s dětmi na toto téma vést rozhovor a jak.

4. Znáš nějaký způsob pohřbívání? Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Církevní obřad	No, tak já to teda řeknu asi tak, jak jsem to sám zažil. A to tak, že jsme se jako rodina sešli, udělali jsme klasickou mši. No teda asi ne klasickou, protože se tam mluvilo speciálně k té smrti a potom se mohl, kdo chtěl, na prababičku podívat. Kvůli koronaviru jsme tam moc dlouho být nemohli. No a potom se šlo na hřbitov. (T16)
Znalosti o způsobech pohřbívání	Nejstarší je pohřbívání do země, což je ale i trošku děsivé, poněvadž v pár případech se stalo, že byl pohřben do země někdo zaživa. Potom ještě spálením. Pak se může popel uchovat v urně nebo může být rozprášen třeba někde na oblíbeném místě zesnulého. Jedním z nejmodernějších způsobů je pohřbívání ke kořenům stromů, aby pak nebožtík po smrti strom živil. Říká se tomu Les vzpomínek. (M18) Tak vlastně jako do rakve. Ale záleží na té rodině, jak se rozhodnou. Jestli ho teda dají do rakve nebo ho spálí. A potom ho dají do té urny nebo se rozpráší, ne. A člověk je potom ten prach, prostě. Nevím, jestli je ještě jiný způsob. (B16) Je to, že buď se tělo dá do rakve do země nebo se spálí a pak uložit ten popel. (O18)
Subjektivní pohled na účast dětí na pohřbu	No, tak asi jo. Když začíná pořádně přemýšlet, uvažovat. Tak od dvanácti let si myslím, že bych bral ty děti na ty pohřby. Ale dřív asi ne. (O18) Ano, už v útlém věku děti chápou, co se děje a ve většině případech mají potřebu se zemřelým rozloučit a tohle je nejlepší způsob. Jedná se o chvíle, kdy blízkou osobu uvidíme v tomto světě naposled. Tím pádem by se to nemělo podceňovat nebo brát na lehkou váhu. (M18) Tak si myslím, že je dobrý jít na pohřeb. Nemusí úplně k té rakvi, ale aspoň jako že ví, že dědeček zemřel. S tou smrtí se tak seznamoval od malička. (B16) No tak vono je to tak od určitého věku. Já třeba osobně kdybych měl dítě, si myslím, že od nákejš osmi desíti let. Je rozhodně důležitý jim ukázat, že to tak prostě je, no. Také to záleží na tom dítěti a jak blízký člověk je. A jaké jsou okolnosti a tak. (T16)
Pohřební rituál pro pozůstalé	Je rozhodně důležitý víc pro tu rodinu než pro toho člověka samotného. Protože samozřejmě je to takové poslední rozloučení s tím člověkem. Tak jako se to ujasní a upevní a je to dobré pro nás, co tu zůstanem. (T16) Určitě. Pro ty samotné lidi, pro tu rodinu. (O18) Ale jako pro mne, pro pozůstalého, je důležitý. (B16)
Absence účasti na pohřbu	Tak prababička s dědou umřeli, když jsem byl malej, takže to bylo asi kvůli tomu. A asi taky vůči tomu psychickému pocitu. Že by mě to mohlo poškodit. A když umřel kamarád, tak to bylo kvůli tomu, že jeho maminka to udělala jen opravdu pro ty nejbližší a jeho kamarády a takle, tam nepozvala. (O18) Když umřely ale prarabaty, tak jsem nebyl, protože jsem byl hodně malej a byli to vlastně hodně vzdálení lidi, pro mě. (T16)

Interpretace nalezených odpovědí

Zde můžeme již zaznamenat rozlišení církevního a sekulárního pohřebního obřadu, které nám dává svou výpověď věřící respondent T16, kde popisuje pohřební rituál v římskokatolické tradici. Způsoby pohřbívání jsou rozšířeny věřící respondentkou M18 o biologický způsob nakládání s ostatky zesnulého. Sekulární pohled obou respondentů O18 a B16 na pohřbívání je vyjádřen uložením těla zesnulého do země nebo jeho kremací. O důležité a opodstatněné účasti dětí na pohřbech lze zaznamenat ze

subjektivních pohledů všech respondentů, věřících či ateistů. Téměř všichni se shodují i v důležitosti pohřebního obřadu pro pozůstalé. Pouze věřící respondentka M18 toto nezmínila. Poslední kategorie přináší vysvětlení a důkazy pro neúčast na pohřbech. Poukazuje na daný věk dítěte, blízkost zesnulého a také na zásadní rozhodnutí z hlediska kolektivního sekulárního způsobu rozloučení. Konkrétně se tak nevěřící respondent O18 vyjadřuje, že se nemohl ani jednou účastnit pohřbu blízké osoby, protože za něj vždy rozhodl někdo jiný. V prvních dvou případech to byli jeho rodiče a posléze v jeho téměř dospělém věku rozhodla o jeho neúčasti na pohřbu matka zesnulého kamaráda. Věřící respondent T16 vysvětluje neúčast na pohřbu z důvodu nízkého věku a z důvodu absence blízkosti zesnulých osob.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Spirituální potřeby	...pomodlit se za člověka. A hlavně ty modlitby, svátost pomazání a taky přítomnost toho faráře, tak takle. (T16)
Psychická podpora	...že by toho člověka ještě, než umře mohli navštívit. Nebo něco takle, popovídat si s ním. (T16) Když s nimi nemaj špatnej vztah a mají se rádi, tak je to dobrý pro tu psychiku toho umírajícího. Ví, že tam jsou s ním ty lidi a že jim na něm záleží. Ale ta přítomnost je hlavní. Kdyby umíral, tak bych se mu pokusil splnit nějaké jeho přání, kdyby tedy chtěl nějaké prožít. Aby teda odešel s tím dobrým pocitem. (O18) Můžou s nimi například trávit čas... říct, že si ji vážím a že jí mám moc ráda, popřípadě se zeptat, co by jí udělalo radost. (M18) Aby aspoň měla pocít, že tam jsme. Že třeba, když na ní dám svoji ruku, takže jí dám svoji energii. A kdyby to udělaly moje děti, tak kdyby jí třeba jen pomačkaly nebo něco takového. Asi takto ano. (B16)

Interpretace nalezených odpovědí

Z hlediska pomoci umírajícím dominuje u všech respondentů, nezávisle na jejich rodinném prostředí, psychická pomoc. Kladou důraz na přítomnost dětí u umírajících z důvodu jejich blízkosti, v dotycích, vyjádření svých citů a úcty. Věřící respondent T16 zmiňuje i opodstatněnost pomoci ve spirituální dimenzi.

6. Je něco, co bys dospělým vzkázal/a (na téma) z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlížejí v době velkého zármutku?

Kategorie	Výpovědi respondentů
Společné sdílení bolesti	Tak asi společně se vybrečet. Protože tak člověk bude vědět, že na to není sám. Ale lepší je, když s těma dětma jsou ti rodiče a pomůžou jim. Jenom to samotné objetí pomůže. Aby jim byli taková opora. (O18)
Emoční prožitky	...aby se před dětmi nechovali tak, že se nic neděje, ale dali najevo své emoce a zbytečně je netajili. (M18) Aby nebyli takoví tvrdáci a ať klidně brečí. Ukázat tomu dítěti, že jako ten rodič má taky emoce a ten člověk pro něho byl důležitý a chybí mu už teď. (B16)
Pozitivní zkušenost z přístupu dospělých	Tam už je to fakt na té rodině a blízkých, protože teď já jsem to měl úplně v pohodě... to jsem prostě nezažil nějaké tedy chvilkové zanedbání tím smutkem a takle, no. (T16)
Morální aspekty vyvstálé z prožitku smrti blízké osoby	Vlastně mít tu možnost být s babičkou, která se po smrti dědečka přestěhovala blíž k nám do nového domu. Že ji mám blíž a musím si vážít toho, že tady ještě je. Tak jsem fakt vděčná, že aspoň ta babička je. Že neumřeli oba, protože babička byla v té nemocnici ve stejné době jako děda. Tak aby si toho všichni vážili. (B16)
Nezodpovězené otázky	Možná tedy jaké jsou pocity přímo při umírání, co cítíme a co se děje. (M18)

	Jestli je posmrtný život opravdu skutečný a kde. (O18)
Vzkaz dospělým	...musí se zachovat prostě dospěle. A je to jejich taková povinnost. (O18) Aby nebyli takoví tvrdáci a ať klidně brečí. Že by neměli zapomínat na ty ostatní členy rodiny a že můžeme být za ně vděční. (B16)

Interpretace nalezených odpovědí

V těchto kategoriích se respondenti vyjádřili ze svých pocitů a přání směrem k dospělým osobám. Z nichž sekulární pohled respondenta O18 poukazuje na důležité společné sdílení bolesti, být si vzájemnou oporou v době umírání či smrti blízké osoby. Projevením svých emocí ukázat dětem citová strádání a uvědomění si vzájemného propojování rodinných vztahů si přejí obě strany respondentů (věřící i ateisté). Zde na ně také poukazují morální aspekty, kde u respondentky B16 zaznamenáváme vztahovost s druhými lidmi, úctu a blíženeckou lásku. Dále u věřícího respondenta T16 nám pozitivní zkušenost ukazuje, jak velmi důležité je brát zmíněné téma vážně a v rodinném prostředí k němu přistupovat zcela přirozeně. Nezapomenout na dotazy i těchto dospívajících, neboť i oni mají řadu nezodpovězených otázek, které zde například vyslovila věřící respondentka M18 a ateista O18. V závěrečné kategorii dospělým kladou taktéž důraz na projevení emocí, odložení „masky“ a uvědomění si v těžkých chvílích existenci i ostatních členů rodiny.

Souhrn interpretací nalezených odpovědí kategorie mladší školní věk

Vyznání víry dětí odpovídá kontinuitě s rodinným prostředím a vyhraněné věkové kategorii. Z hlediska prožitku je smrt blízkého člověka více vnímána než smrt člověka vzdálenějšího. Pozornost se spíše vztahuje k prožívání smrti dospělé osoby. Oba respondenti vyjadřují naději v nový život. Děti preferují větší osvětu ohledně umírání, smrti a pohřbů, převážně hravou formou. V sekulárním rodinném prostředí zaznamenaný strach potvrzuje tabuizaci lidské smrti nejen zde, ale také i v prostředí školním. Ve věřící rodině včasný rozhovor proběhl.

Věřící respondent pohřeb vnímá jako slavnost kolektivního charakteru a má základní znalost o rozdělení pohřbívání lidských pozůstatků. Jeho účast na pohřbu byla automatická. Sekulární pohled je vztahován pouze k likvidaci mrtvého těla, tedy ho lze vnímat i jako transcendentní z důvodu odloučení duše. Konání pohřebního obřadu je vnímáno jako nutnost. Také se nemusí konat vůbec. Přímá účast na pohřbu je spojována jen s blízkou osobou, jako je bratr. U věřícího respondenta je znatelné i morální hledisko, které vyjadřuje vztahovost a kontinuitu rodinného prostředí.

Dále shledáváme, že věřící respondent vyzývá rodiče k otevřenému rozhovoru s dětmi a sdělení všech okolností okolo umírání, smrti a pohřbů. Sekulární pohled upozorňuje na věk dítěte a na jejich vlastní iniciativu otevřeného rozhovoru. Nezodpovězené otázky nám mohou dávat najevo, že je u dětí zájem o diskusi na zmíněné téma.

Souhrn interpretací nalezených odpovědí kategorie staršího školního věku

Věřící respondentka pevností své víry poukazuje na působení křesťanského rodinného prostředí. Sekulární pohled předpokládá jistou vyhraněnost, ale ta zcela jednoznačná není. Pohled na smrt vyjadřuje dívka transcendentně s eschatologickým rozměrem. Ve shodě s pohledem sekulárním je pouze v konečnosti života na biologické úrovni, který chlapec emočně prožívá i za druhou žijící osobu. Emoční prožitky jsou vztahovány k věku dětí, kdy se potýkaly se smrtí blízké osoby.

I v této věkové kategorii respondentů se ukazuje absence včasné komunikace na téma umírání, smrti a pohřbů jak ve školním, tak v rodinném prostředí obojího typu a smrt je tabuizována. Věřící respondentka se ale k tabuizaci nepřiklání, smrt vnímá přirozeně. Lze se tedy domnívat, že je to z hlediska dané kontinuity rodinného prostředí a náboženské výuky. Navržená koncepce obsahu rozhovorů zahrnuje psychické aspekty a přibližný postup jejich realizace.

Z hlediska pohřbívání je zde zmíněno základní rozlišení z důvodu nakládání s lidskými pozůstatky, uložení do země a kremace, které rozšiřuje věřící respondentka o nakládání s lidskými ostatky. Oba respondenti vnímají pohřeb jako důležitý. V účasti dětí na pohřbech se však liší. Sekulární pohled se vztahuje k případným negativním dopadům a jako vhodný věk k účasti uvádí 14 let. Možno se domnívat, že věková hranice je určena na základě vlastní zkušenosti. Věřící respondentka pokládá účast dětí na pohřbech za důležitou k řádnému rozloučení se zemřelou osobou.

Obě strany dotazovaných vyjadřují pomoc umírajícím blížeaneckou láskou nejen k zesnulému, ale také i k jeho rodině. Morální hledisko značí empatické cítění a altruismus plynoucí z rodinného prostředí. I v této věkové kategorii věřící respondentka má další nové otázky vhodné pro diskusi a otevřený rozhovor.

Souhrn interpretací nalezených odpovědí adolescentů

Věřící respondenti pevností své víry poukazují na působení křesťanského rodinného prostředí jako respondentka předešlé věkové kategorie. Sekulární pohled u obou respondentů tak jednoznačný není. Ačkoli dívka bez váhání vyjádřila svou vyhraněnost ateistky, chlapec se ale zřejmě stále hledá. Je také možné, že váhá z hlediska nejednotnosti víry v rodinném prostředí, kde věřící je pouze matka a k jejímu náboženskému přesvědčení syna nenutí. Také je zde patrná absence v odpovědích na vyřčené nejasnosti ohledně vzkříšení Ježíše Krista.

Transcendentní přesah a eschatologický rozměr posmrtné existence je zcela jednoznačný u obou věřících respondentů a je zřetelný i v prožívání úmrtí blízké osoby, které se jeví jako vyrovnané a nijak traumatizující. Včasných rozhovorů z hlediska umírání, smrti a pohřbu se adolescentům dostalo buď v rodinném prostředí nebo formou pastorační činnosti. Sekulární pohledy na posmrtný život se neshodují. Chlapec je toho přesvědčen, že po smrti žádná existence není. Nenalézá důkazů. Dívka další existenci – nový život nepopírá. Prožitek ze smrti blízké osoby vyjadřují oba respondenti hlubšími emocemi. Oproti věřícím respondentům s nimi o smrti včasný rozhovor nikdo nevedl. Absence otevřených rozhovorů lze zaznamenat jak ve školním, tak i v rodinném sekulárním prostředí. Vhodnost daného tématu k diskusi ve školním prostředí vidí tři z dotazovaných respondentů (dva nevěřící). Pouze jen věřící respondent T16 preferuje prostředí rodinné. I v této věkové kategorii je specifikován vhodný věk a obsah tématu z hlediska otevřených rozhovorů a dáno na zřetel, že toto téma se týká i dětí.

Zde již vidíme rozdělení obřadu církevního a sekulárního i s daleko hlubšími znalostmi z hlediska pohřbívání. Všichni respondenti nezávisle na sobě se vyjadřují k důležité účasti dětí na pohřbu kladně. Doplněná účast i pozůstalých vypovídá o vážnosti pohřebního obřadu kolektivního charakteru. Neúčast dětí na pohřbu vychází ze sekulárního rodinného prostředí, která byla z důvodu nízkého věku a z rozhodnutí pozůstalých.

Morální hledisko vnímáme vyjádřenou psychickou pomocí, blížeaneckou láskou a úctou k umírajícímu, které prohlubuje věřící respondent o pastorační činnost. Vyzývají dospělé osoby ke společnému prožívání bolesti, truchlení a ke vzájemné podpoře. Zaměřit se na existenci žijících, tedy i dětí a pracovat na propojování vzájemných vztahů v rodině. Brát adolescenty jako rovnocenné partnery a neskrývat žádné emoce, naopak je společně prožívat. Pozitivní žitá zkušenost adolescentů ukazuje, jak je důležité brát vážně toto téma hlavně v rodinném prostředí. Přístupovat k němu a brát ho jako přirozenou součást života.

Závěrečný souhrn vyplývající ze všech zkoumaných skupin

Můžeme tedy uzavřít, že empirický výzkum ukázal, že děti jsou ovlivněny rodinným prostředím i jejich vírou. Jejich pohled a přístup k umírajícím osobám je pozitivní hlavně v rodinách věřících, kde je smrt vnímána jako přirozená součást života a zároveň předpoklad nového života v Božím království. Sekulární přístup dětí k umírání, smrti a pohřbu se odvíjí od jejich vlastních utvářených představ o konci života. Je zde větší tabuizace smrti, neboť rozhovory byly vedeny až na základě úmrtí blízké osoby.

Přímá účast na pohřbu je brána jako samozřejmost u dětí z věřících rodin. Neúčastnila se pohřbu pouze jedna respondentka v kojeneckém věku. Sekulární rodiny povětšinou nevyžadují účast dětí na pohřbech, a to hlavně z důvodu jejich nízkého věku, za který pokládají věkovou hranici například 5–10 let. Přičemž dívka (9 let), která se mohla svobodně rozhodnout, na pohřeb nechtěla, protože necítila dostatečnou blízkost k zesnulé osobě. U dětí dospívajících je převážně ponecháno svobodné rozhodnutí. Všichni respondenti dospívající či adolescenti se účastnit pohřbu chtěli nezávisle na rozhodnutí dospělých. Pouze jeden respondent se nemohl účastnit, a to z rozhodnutí pozůstalé osoby, matky svého kamaráda.

Ohledně umírání, smrti a pohřbů chtějí všichni respondenti být informováni v přiměřené formě vztahující se k jejich aktuálnímu věku. Téměř všichni respondenti si přejí komunikaci pomocí otevřených rozhovorů jak v domácím, tak ve školním prostředí a shledávají v daném tématu opodstatněnost a určitou vážnost.

Předpokládané značné rozdíly ve vnímání umírání, smrti a pohřbů u adolescentů z hlediska jejich pohlaví se nepotvrdily. Jejich žitá zkušenost vypovídá o morální zainteresovanosti téměř stejně jak u chlapců, tak u dívek. Dívky se o trochu více citově angažují a vyvozují závěry z jejich nových zkušeností. Rozdíl velmi patrný je z hlediska jejich religiozity.

Svémi dotazy a nezodpovězenými otázkami téměř všichni respondenti potvrzují vážnost významu účasti dětí na pohřbu. Zdá se, ač je dostatečné množství prostředků ke sdělení informací tohoto řešeného a citlivého tématu, že problém je převážně v komunikaci u sekularizované části dospělé populace, a to jak v rodinném, tak i ve školním prostředí. Zřejmě by jim v tomto pomohla větší informovanost. Například jak v konkrétní věkové kategorii děti smrt vnímají nebo vhodné postupy ve sdělování správné míry obsahu informací.

5 Doporučení pro praxi

Ze zjištěných dat se nám zde ukazuje nové východisko, které bychom mohli spatřovat ve větší informovanosti především dospělých. Ke zlepšení zmíněné informovanosti bychom mohli například přispět nabídkou výukových seminářů nebo větší propagací dostupných knih či jiných informačních zdrojů vztahujících se k věku dětí a danému tématu. Jak vhodně a výstižně nalézt okamžik pro zahájení včasného otevřeného rozhovoru. Zacílit tak větší pozornost z hlediska komunikace s dětmi a detabuizace umírání, smrti a pohřbů na dospělé.

Dále z dostupných literárních a internetových zdrojů, kterých jsme využívali v naší práci, jsme měli možnost zjistit, že jich je dostatečné množství. Celou řadu dostupných materiálů nabízí také hospicové občanské sdružení Cesta domů. Tyto materiály se týkají například školního prostředí, kde mohou být pedagogickým pracovníkům nápomocny například ve spolupráci se třídou v případě úmrtí ve škole, buď pedagoga či vrstevníka nějakého žáka. Nabízí materiály vhodné pro prevenci a vhodnou diskusi. Knihovníkům jsou nabízeny různé besedy. Další pomůckou na tomto poli jsou i kvalitní filmy. Školám jsou nabízeny i vzorové ukázkové hodiny.²³⁵

Veškeré tyto dostupné materiály lze doporučit do jakéhokoliv rodinného prostředí, kde velice snadno čtenář pochopí, jak danou problematiku uchopit. Vzhledem k projevení zájmu o informovanosti u zmíněného tématu u mladších dětí hravou formou je dále možné doporučit například videohry, které dětem pomáhají se vyrovnat se smrtí blízké osoby. Rodiče by je tak mohli s dětmi hrát nebo jim mohou být nápomocné, být jim průvodci hraného příběhu. Společně ho procházet. Byla by to vhodná forma k nalezení okamžiku, kdy s dětmi začít vést rozhovor a postupně ho více otevírat. Studiu videoher se věnuje například Teodor Kuhn ve všech podobách.²³⁶

Zmíníme zde příběh, který je velmi emotivní, neboť byl inspirován skutečným příběhem samotné autorky Amy Green. Vznikl na základě diagnostikování vzácného nádoru jejímu synovi pod názvem *That Dragon, Cancer* (Ten drak, rakovina). Vznikl tak příběh pro bratry nemocného hochy, aby je naučil, co je to rakovina. Děti se tak odebírají na cestu, kterou nelze vyhrát.²³⁷

Dále velmi vhodným prostředkem je časopis Duha, kde by dospělí mohli najít řadu zajímavých podnětů k řešení i tohoto probíraného tématu. Lze je použít jako inspiraci k rozhovorům z hlediska přiblížení náboženské dimenze a transcendentního rozměru i pro sekulární část společnosti. Zde by mohli dospělí nalézt odpovědi na konečnost života a posmrtnou existenci či jiné, profánnímu světu vzdálené, okolnosti, které dětem nejsou zcela jasné a často se po nich ptají.

V neposlední řadě zaměřit více pozornost na společenství svatých. Předat tak více informací o významu Květné neděle a Dušiček. Připomínat toto i dětem v sekulárním prostředí, kde jim často dospělí budují nějaké pověry.

²³⁵ Srov. CESTA DOMŮ. *Pro školy*. [online]. [cit. 2022-02-22]. Dostupné na <<https://www.cestadomu.cz/pro-skoly>>.

²³⁶ Srov. KUHN, T. *Videohry, ktoré deťom pomáhajú vyrovnat sa so smrťou blízkeho*. [online]. [cit. 2022-02-22]. Dostupné na <<https://vlcata.sk/ako-sa-vyrovnat-so-smrtou/>>.

²³⁷ Srov. GREEN, A. *That Dragon, Cancer*. [online]. [cit. 2022-02-22]. Dostupné na <https://www.ted.com/talks/amy_green_a_video_game_to_cope_with_grief>.

Závěr

Tato práce si kladla za cíl zjistit, jaký má význam osobní účast či neúčast dětí na pohřbech blízkých osob v kontextu rodinného prostředí. Vymezením pohřebního rituálu a předložením několika hledisek v pohřbívání jsme se pokusili zjistit, jaká je informovanost dětí o pohřbech, jejich znalost a povědomí o způsobech pohřbívání. Rozšířené znalosti jsme shledali u dospívajících a adolescentů, kteří již poskytli daleko více informací. Menší děti měly znalosti jen základní, a to na základě jejich neinformovanosti ze strany dospělých. Vážnost k pohřebním obřadům však vyjadřovaly téměř všechny děti. Sociálně-společenské hledisko pohřebních rituálů z hlediska kolektivního charakteru se v praktické části jeví jako významné i navzdory tomu, co s sebou přinášela doba „covidová“. Děti, které se účastnily pohřbu, vnímají tuto kolektivnost jako projev úcty k zesnulému, projev podpory i solidarity k pozůstalým. Z psychologického hlediska vyjádřené postoje dětí se shodují s tím, jak je uvádí odborná literatura. Čím mladší děti se přirozeně seznamovaly s tématem umírání a smrti v rodinném prostředí a posléze se setkaly se smrtí blízké osoby, tím jejich prožívání bylo daleko vyrovnanější. Poté svoji účast na pohřbu vnímaly jako vcelku únosnou a netraumatizující. Vnímají umírání, smrt i pohřby daleko vyrovnaněji, než si dospělí často uvědomují či připouštějí.

Praktická část měla vymezené hlavní a dílčí výzkumné cíle. Shromáždili jsme a vyhodnotili získaná data, na jejichž základě bylo možno odpovědět na otázky. Z těchto odpovědí jsme poté byli schopni zodpovědět hlavní cíl práce představený v úvodní části. Z daného výzkumu vyplynulo, že děti svoji účast na pohřbu vnímají jako kolektivní záležitost, při které dochází k většímu semknutí a stmelování celé rodiny. Zároveň pociťují, že život není samozřejmostí. Pokud se děti účastnily pohřbívání blízké osoby, mohly své city a emoce prožívat společně se svojí rodinou a zesnulým. Na přímou účast na pohřbu všichni aktéři výzkumu kladou velký důraz a je pro ně důležitá. Celkově je i zřetelné působení jejich rodin z hlediska sekularizace a náboženství. Z křesťanských rodin děti vnímají smrt a pohřbívání téměř vyrovnaně, s větším morálním a etickým akcentem. Vnímají smrt jako součást života a jeho konečnost vyjadřují nadějí v posmrtný život, který je zároveň zbavuje strachu z oné smrti, který je již nelimituje. Vnímají neštěstí na základě transcendentní roviny. Spirituální rovinu vyjádřenou dětmi lze vnímat jako terapeutickou pomůcku, která pozůstalým umožní lépe projít obdobím truchlení při ztrátě blízké osoby.

Sekulární přístup rodičů je trochu zdrženlivější, a ne všichni své děti na pohřeb vezmou. Někdy to nepokládají ani za důležité, což se rozchází s názorem dětí. Tedy lze poukázat na to, že vnímání dětí z hlediska pohřbů je odlišné od dospělých. Morální a etické hledisko shledáváme i u těchto dětí, které jsou velmi citlivé a prožívají ztrátu blízkého člověka s větší bolestí. Lze říci, že čím byl vyšší věk sekulárních respondentů, tím reagovali citlivěji. Oproti tomu věřící skupina respondentů to má naopak.

Velice pozoruhodná byla vyhraněnost věku, kdy by se mohlo dítě pohřbu účastnit a kdy vést otevřený rozhovor. Respondenti nezávisle na rodinném prostředí odpovídali různě, ale vždy se určený věk přibližoval jejich věku. Jen dva osmnáctiletí respondenti uvedli věkovou hranici vůči svému věku daleko nižší, kolem deseti let. Většina respondentů se rozhovoru na toto téma nebrání jak v rodinném, tak ani ve školním prostředí.

Výzkumem jsme tak nahlédli do dětských duší a jejich citových potřeb, zjistili, jaká je jejich žitá zkušenost. Mohli bychom říci, že ji děti a adolescenti podtrhují svými dotazy a nezodpovězenými otázkami. Ukazují, že na základě jejich prožitku jen daná účast na pohřbu nestačí. Že je nutné na téma umírání, smrti a pohřbu více s dětmi

komunikovat, obzvláště s těmi, co se pohřebních obřadů nemohly účastnit, protože jejich bolest ze ztráty blízkého člověka může být daleko hlubší a citlivější. Možná právě z důvodu, jak sama uvádí Naděžda Špatenková, že až ve chvíli pohřbu si člověk uvědomí úplnou ztrátu a konec života blízké osoby. Proč tedy téma o umírajících lidech, smrti a pohřbu? „*Protože to k životu neodmyslitelně patří. To, že o tom nikdo nemluví, neznamena, že se nás to netýká.*“ (respondentka M18)

Tato práce by možná mohla být přínosná pro dospělé čtenáře – rodiče, pedagogické pracovníky, sociální či pastorační pracovníky i katechety. Z práce by pak mohli načerpat řadu informací ohledně vnímání smrti v dětském pojetí i informace k tomu, jak s dětmi vést rozhovor. Nahlédnout díky doslovným přepisům rozhovorů do dětských duší a na jejich žitou zkušenost. Postačilo by i pouhé uvědomění si, že problém z hlediska komunikace o umírání, smrti a pohřbu mezi dětmi a dospělými je. A že jejich přímá účast na pohřbu blízké osoby není stále vnímána dospělými jako samozřejmost. Nelze jinak, než souhlasit s tvrzením nejen profesora Z. Matějčka, že děti zkrátka na pohřeb patří.

Seznam použitých zdrojů

Literární zdroje:

1. BAŠTECKÁ, B. a kol. *Psychosociální krizová spolupráce*. Vydání 1. České Budějovice: PROTISK, 2013. ISBN 978-80-247-7554-8.
2. BRABEC, L. *Křesťanská thanatologie*. Praha: GEMMA89, 1991. ISBN 80-85206-06-4.
3. Bible. *Písmo svaté Starého a Nového zákona*. 23 vydání. Praha: ČESKÁ BIBLICKÁ SPOLEČNOST, 2017. ISBN 978-80-7545-004-3.
4. ČERNÝ, V. a K. GROFOVÁ. *Děti a emoce*. 3. vydání. Brno: Edika, 2020. ISBN 978-80-266-1558-3.
5. ŘIHÁČEK, T., I. ČERMÁK a R. HYTYCH. *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*. Brno: Masarykova univerzita, 2013. ISBN 978-80-210-6382-2
6. ČESKÁ BISKUPSKÁ KONFERENCE. *Pohřební obřady*. Druhé vydání. Praha: Kostelní Vydří, 1999. ISBN 801-7192-379-6.
7. DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. Vydání první. Praha: VOLVOX GLOBATOR, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4.
8. GROLLMAN, A. E. *Slon v pokoji*. 1. vydání. Praha: Cesta domů, 2016. ISBN 978-80-88126-13-3.
9. HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. První vydání. Praha: Galén, 2000. ISBN 80-7262-034-7.
10. HOSKOVCOVÁ, S. a L. SUCHOCHLEBOVÁ RYNTOVÁ. *Výchova k psychické odolnosti dítěte: Silní pro život*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2009. ISBN 978-80-247-2206-1.
11. KARLOVÁ, J. *Slavnosti a rituály jako zpráva o obrazu světa*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2013. ISBN 978-80-7465-076-5.
12. KAUFMANOVÁ-HUBEROVÁ, G. *Děti potřebují rituály*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1998. ISBN 80-7178-203-3.
13. KOCVRLICHOVÁ, M. *Vina*. Praha: Triton, 2006. ISBN 80-7254-684-8.
14. KUBÍČKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: ISV, 2001. ISBN 80-85866-82-X.
15. KÜBLER-ROSS, E. a D. KESSLER. *Lekce života*. První vydání. Brno: JOTA, 2013. ISBN 978-80-7462-327-1.
16. KÜBLER-ROSS, E. *O dětech a smrti*. Praha: Ermat, 2003. ISBN 80-903086-1-9.
17. KÜBLER-ROSS, E. *O smrti a umírání*. Vydání druhé, přepracované, Praha: Portál, 2015. ISBN 978-80-262-0911-9.
18. KÜBLER-ROSS, E. *O životě po smrti*. Turnov: ARICA, 1992. ISBN 80-900-134-7-3.
19. KUNZE, P. a C. SALAMANDER. *Malé děti potřebují rituály*. Vydání první. Brno: Computer Press, 2011. ISBN 978-80-251-3405-4.
20. MACEK, P. *Adolescence*. 2. upr. vyd. Praha, 2003. ISBN 80-7178-747-7.
21. MATĚJČEK, Z. *Škola rodičů*. Praha: MAXDORF, 2000. ISBN 80-859-12-29-5.
22. MORIN, D. *Co se děje po smrti?* Praha: PAULÍNKY, 2000. ISBN 80-86025-25-X.
23. MUCHOVÁ, L. *Morální výchova v nemorální společnosti?* 1. vydání. Brno, 2015. ISBN 978-80-7325-386-8.
24. NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vydání první. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.
25. NEŠPOROVÁ, O. *O smrti a pohřbívání*. 1. vydání. Brno: CDK, 2013. ISBN 978-80-7325-320-2.

26. NEŠPOR, Z. R. *Příliš slábi ve víře*. Praha: Kalich, 2010. ISBN 978-80-7017-147-9.
27. PÖHLMAN, G. H., *Kompendium evangelické dogmatiky*. 2. vydání. Jihlava: Mlýn, 2016. ISBN 978-80-86498-57-7.
28. PONSARDOVÁ, CH. *Víra v rodině*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008. ISBN 978-80-7195-184-1.
29. RAZINGER, J., BENEDIKT XVI. *Eschatologie: smrt a věčný život*. Třetí vydání. Brno: Barrister&Principal, 2017. ISBN 978-80-7364-060-6.
30. RAZINGER, J. *Úvod do křesťanství*. Vydání první. Brno: PETROV, 1991. ISBN 80-85247-13-5.
31. ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. Vyd. 3. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0772-6.
32. SÍGL, M. *Co víme o smrti*. Vydání první. Praha: Epocha, 2006. ISBN 80-87027-11-6.
33. STARHAWK a M. MACHA NIGHTMARE. *Pohanská kniha mrtvých*. První vydání. Praha: Grada Publishing, 2010. ISBN 978-80-247-3160-5.
34. ŠPATENKOVÁ, N. *O posledních věcech člověka. Vybrané kapitoly z thanatologie*. Praha: Galén, 2014. ISBN 978-80-7492-138-4.
35. ŠPATENKOVÁ, N. *Poradenství pro pozůstalé*. Vydání 2. Praha: Grada Publishing, 2013. ISBN 978-80-247-3736-2.
36. ŠPINKOVÁ, M. a E. MLYNÁŘOVÁ. *Slon u tabule*. Praha: Cesta domů, 2021. ISBN 978-80-88126-80-5.
37. VAN GENNEP, A. *Přechodové rituály*. Praha: Portál, 2018. ISBN 978-80-262-1374-1.
38. VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-308-0.
39. WEISS, P. a kol. *Etické otázky v psychologii*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2011. ISBN 978-80-7367-845-6.
40. WOLFF, H. W. *Antropologie des Alten Testament*. 7. Aufl., in neuer Ausstattung, Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verl.-Haus, 2002. ISBN 3-579-05091-5.

Církevní dokumenty:

41. *Kodex kanonického práva*. Praha: Zvon, 1994. ISBN 80-7113-082-6.

Internetové zdroje:

42. CESTA DOMŮ. *Jak ne/uspořádat pohřeb v čase koronaviru*. [online]. [cit. 2021-12-05] Dostupné na <<https://www.cestadomu.cz/aktuality/jak-neusporadat-pohreb-v-case-koronaviru>>
43. CESTA DOMŮ. *Pro školy*. [online]. [cit. 2022-02-22]. Dostupné na <<https://www.cestadomu.cz/pro-skoly>>
44. CESTA DOMŮ. *Umírání a péče o nevy léčitelně nemocné II*. [online]. [cit. 2022-01-20]. Dostupné na <<https://www.umirani.cz/sites/default/files/custom-files/cesta-domu-zprava-umirani-a-pece-o-nevylecitelne-nemocne-2013.pdf>>
45. Českobratrská církev evangelická Sbor Brno I., *Katolík nebo evangelík*. [online]. [cit. 2021-11-09]. Dostupné na <<https://brno1.evangelnet.cz/node/337>>
46. FARNOST STRAKONICE. *Pohřeb*. [online]. [cit. 2021-11-30]. Dostupné na <<https://www.farnost-strakonice.cz/pohreb/>>
47. FIDLER, J. *Počátek krize: Před dvěma lety byl identifikován první nakažený nemocí covid-19*. [online]. [cit. 2021-12-05]. Dostupné na <<https://g.cz/pocatek-krize-pred-dvema-lety-by-l-identifikovan-prvni-nakazeny-nemoci-covid-19/>>

48. FLOWEE. *Zelený pohřeb je čím dál oblíbenější*. [online]. [2022-02-25]. Dostupné na <<https://www.flowee.cz/civilizace/3378-zeleny-pohreb-je-cim-dal-oblíbenejsi-setri-přirodu-i-city-pozustalych>>
49. GREEN, A. *That Dragon, Cancer*. [online]. [cit. 2022-02-22]. Dostupné na <https://www.ted.com/talks/amy_green_a_video_game_to_cope_with_grief>
50. JANOŠTÍKOVÁ, A. *Co dělat po úmrtí blízké osoby*. [online]. [cit. 2021-11-30]. Dostupné na <<https://goodbye.cz/poradna/umrti-blizke-osoby-pruvodce>>
51. KOTRLÝ, T. *Právně-pastorační aspekty pohřbívání*. s. 128. [online]. [cit. 2022-02-09]. Dostupné na <<https://www.studiatheologica.eu/pdfs/sth/2011/01/07.pdf?>>
52. KUHN, T. *Videohry, které deťom pomáhajú vyrovnat' sa so smrku blízkeho*. [online]. [cit. 2022-02-22]. Dostupné na <<https://vlcata.sk/ako-sa-vyrovnat-so-smrtou/>>
53. MOODY, R. A. *Život po živote*. [online]. [cit. 2021-11-08]. Dostupné na <<http://voltaire.netkosice.sk/docs/zivotpozivote.pdf>>
54. NEŠPOROVÁ, O. *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?* s. 60. [online]. [cit. 2021-12-02]. Dostupné na <<https://core.ac.uk/download/pdf/230598019.pdf>>
55. NEŠPOROVÁ, O. *Století proměn v pohřbívání: Od církevního uložení do země ke zpopelnění bez obřadu*. [online]. [cit. 2021-12-02]. Dostupné na <<https://ceskyid.avcr.cz/media/articles/58/submission/original/58-102-1-SM.pdf>>
56. PASTORACE. CZ. *Den smrti není koncem*. (Benedikt XVI.) [online]. [cit. 2021-11-09]. Dostupné na <<https://www.pastorace.cz/tematicke-texty/r-2009-den-smrti-neni-koncem-benedikt XVI>>
57. POHŘEB.CZ. *Pohřeb v době koronaviru – leden 2021 – jak ve zdraví absolvovat poslední rozloučení s blízkou osobou – bezpečnost*. [online]. [cit. 2021-12-05]. Dostupné na <<https://www.pohreb.cz/pohreb-v-dobe-koronaviru-leden-2021-jak-ve-zdravi-absolvovat-posledni-rozlouceni-s-blizkou-osobou-bezpecnost>>
58. Sociologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i. [online]. [2021-12-02]. Dostupné na <<https://www.soc.cas.cz/publikace/mezinarnodni-program-socialniho-vyzkumu-issp>>
59. *Životní události*. Pohřeb. [online]. [cit. 2021-12-02]. Dostupné na <<https://covid.v.cz/situace/zivotni-udalosti/pohreb>>

Disertační práce:

60. KOTRLÝ, T. *Pohřeb a hřbitov v legislativě Kodexu kanonického práva s přihlédnutím k právu České republiky* (disertační práce). [online]. [cit. 2022-01-09]. Dostupné na <<https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/21157/140011584.pdf>>

Sborník:

61. *Okruh a střed, Smrt a umírání*. Obec křesťanů v České republice. [online]. [cit. 2021-11-09]. Dostupné na <<http://oas.obec-krestanu.cz/2001-3-06>>

Legislativní dokumenty:

63. *Zákon pro lidi*. [online]. [cit. 2022-02-15] Dostupné na <<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-256>>
64. *Zákon o pohřebnictví v souvislostech*. [online]. [cit. 2022-01-30]. Dostupné na <<https://www.pohrebnictvi-zakon.cz/47/zakon-o-pohrebnictvi/>>

Článek v tištěných seriálových publikacích:

65. ČESKÉ NOVINY. *Školy ani rodiče často neví, jímají s dětmi mluvit o umírání*. [online]. [cit. 2022-01-05]. Dostupné na <<https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/pruzkum-skoly-ani-rodice-casto-nevi-jak-maji-s-detmi-mluvit-o-umirani/2092337>>
66. JANDA, J. *Pohřby v době Kovidu: Jaká platí pravidla, jaké výjimky usnadní organizaci*. deník.cz [16. 3. 2021]. [cit. 2021-12-05]. Dostupné na <https://www.denik.cz/z_domova/covid-pohrby-umirani-vyjimky-20210315.html>
67. NÁŠ REGION. *6 způsobů pohřbívání, které zní jak z budoucnosti*. [online]. [cit. 2021-12-05]. Dostupné na <<https://nasregion.cz/6-zpusobu-pohrbivani-ktere-zni-jak-z-budoucnosti-103593/>>

Seznam příloh

Příloha I.	Přepis rozhovoru s respondentkou V9
Příloha II.	Přepis rozhovoru s respondentem R11
Příloha III.	Přepis rozhovoru s respondentem A14
Příloha IV.	Přepis rozhovoru s respondentkou S15
Příloha V.	Přepis rozhovoru s respondentem O18
Příloha VI.	Přepis rozhovoru s respondentkou B16
Příloha VII.	Přepis rozhovoru s respondentem T16
Příloha VIII.	Přepis rozhovoru s respondentkou M18

Přílohy

Příloha I.

Respondentka V9

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Ano, jsem. Věřím v kouzla a to všechny.

2. Zažila jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka (př. babičky, dědečka atd.)?

Ano, zažila, babičky sestru, ale tu jsem ani moc neznala.

Se smrtí blízké osoby ses již setkala, jaký jsi měla pocit? Co jsi prožívala?

Nic, moc jsem ji neznala.

Jak bys vlastně definovala (řekla, co je) smrt?

No, že vlastně nikdo nikdy neumře. Jen se převtělí v někoho jinýho. Vlastně umře jenom to jeho fyzické tělo.

Myslíš si, že je po smrti nějaká další existence, nějaký život po životě? Nebo co se po ní děje?

Vrátí se ten člověk na svět zpátky v jiné podobě. Může se také třeba objevit v nějaké jiné soustavě, protože je více planet, kde se lidi můžou objevit. A většinou se duše potkávají. Třeba když umře moje mamka, potom umřu já, tak potom třeba v tom nebi se potkají naše duše. Já třeba potom budu mamky mamka a ona bude vlastně moje dcera.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt, ať již doma nebo ve škole?

Ne, nikdo se mnou o ní nemluvil. Ani ve škole.

Měli by tedy dospělí lidé více s dětmi mluvit otevřeně o smrti a pohřbívání, o všem co k tomu náleží? (Např. že byl zesnulý vážně nemocný, umřel tragicky atd.)

Já si myslím, že ani ne. Protože třeba se bojí smrti, jako jsem se bála já. Mně mamka musela říct třeba o jedné knize, kde jsou o smrti příběhy. Četla jsem třeba o jednom ptákově, kterého zastřelili nějakí kluci. Ten se potom znovu zrodil a to je stejné úplně jako Šalamoun se Sárrou.

Myslíš si, že by se mělo obecně více mluvit o umírajících lidech, smrti a pohřbu, ať již doma nebo ve škole?

Nechtěla bych to a ani ve škole.

4. Po smrti nastává poslední rozloučení. Znáš nějaký způsob pohřbívání? Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?

Můžou být rodinné hroby, kde se házou jako těla rodiny nebo do rakve, která se dá do země. Prostě se zakopou, aby nesmrděly a byly třeba v tom prostředí v zemi. Potom jdou duše do nebe.

Myslíš si, že je pohřeb důležitý?

Ne, není důležitý. To je jen, aby lidi něco udělali a nebyli smutní. Ale nemusí být smutní, protože se zase narodí. Mohou se znovu potkat, ale už si to nebudou pamatovat. Třeba rodiny, které hodně medituju, se člověk může dostat do fáze, kdy si vzpomene na svůj minulý život, co dělal a tak. Že jako jestli to byla holka nebo kluk nebo jestli byli zvíře.

Pohřeb tedy není důležitý pro toho člověka, co zemře, protože si to stejně nepamatuje?

Ano.

A co pro ty, kteří tady zůstávají, pro ty žijící je důležitý?

Také není. Ty jsou smutní, ale nemusí být. Protože když zemře člověk, který třeba jen dva roky sedí a nic už nedělá a bolí ho jenom hlava a je třeba na vozíčku, rád by umřel, se stejně zrodí znovu v lepším těle. Bude mít všechno v pořádku.

Byla jsi již na nějakém pohřbu?

Ne, nebyla.

Pokud jsi zažila smrt blízké osoby a nebyla jsi na pohřbu, tak proč?

Protože to byli vzdálený lidi.

Pokud ti nebyla dovolena účast na pohřbu a mohla by ses rozhodnout sama za sebe, chtěla by ses pohřbu účastnit?

Asi ano, ale také se s tím člověkem můžeme rozloučit i doma, po svém.

Domníváš se, že účast dětí na pohřbech svých blízkých osob (např. babičky, dědečka atd.) je důležitá?

Možná asi jo, abychom s tím člověkem měli poslední rozloučení. Ale úplně tam děti být nemusí. Jenom třeba kdyby to byl asi hodně blízký, jako třeba kdyby se zabil brácha v autě a takle.

Bylo by podle tebe tedy lepší, aby se děti seznámily se smrtí formou četby nějakých příběhů a her, než aby jim toto sdělili rodiče?

Ano.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

Asi ne.

Je něco, co bys chtěla pro umírajícího nebo již zemřelého člověka udělat? Co třeba jsi nemohla nebo Tě v danou chvíli nenapadlo?

Prostě třeba kdyby nějakaj, třeba mamka měla nějakou fyzickou nemoc, je jen ona sama, která si může pomoci. Nebo třeba člověk co bude hodně zraněnej a bude třeba na vozíčku a tak si může pomoc sám. Že si třeba bude říkat a představovat, že je zdravěj a to je úplně všechno.

6. Je něco, co bys dospělým vzkázala na téma umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlížíjí v době velkého zármutku?

No, že s dětma bych ani nemluvila o smrti. Možná třeba až budou starší a bude je to samotný zajímat a nebudou se toho bát.

V jakém věku, podle tebe, by tedy bylo vhodné mluvit s dětmi o smrti a pohřbech?

Třeba až tak od těch deseti, patnácti let.

Co by Tě více na toto téma zajímalo?

Není

Chtěla jsem jen ještě říct, že jsem si jako myslela, že třeba když někdo půjde do nebe, půjde tam ta duše, tak všechno, co si duše pamatuje, ji tam vysaje nějaký stroj. To proto, aby si to potom to nové tělo nepamatovalo. A když už ten člověk medituje a pomáhá tomu, aby se něco dozvěděl o svém minulém životě, tak všechny ty vzpomínky, které byly vysáté tím strojem, tak zase půjdou do hlavy. Ale já kdybych to věděla a byla nějaká zlá a zabila člověka, tak by sem z toho nebyla úplně nadšená. Také třeba když by se spolu sešly duše ve stejném portálu, co se znaly a mohly se pak třeba spolu narodit jako dvojčata.

Děkuji za rozhovor.

Také děkuji.

Příloha II.

Respondent R11

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Věřím v Boha, ale věřím hlavně v andělíčky.

2. Zažil jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka, třeba babičky, dědečka atd.?

Asi jenom dědy.

Co jsi prožíval, když dědeček zemřel?

Jako že on byl v té nemocnici a furt nám volal a tat'ka vždycky tam vozil mamku, jako do té nemocnice. A pak už umřel, když přijeli. Bylo to takový rychlý.

Jak bys vlastně řekl, co je to smrt?

No já si myslím, no to, jako to, mamka říká, že to má každé jinak. Že jako když umře, tak si myslím, že se znova narodím.

Myslíš si, že je po smrti nějaká další existence, nějaký život po životě? Nebo co se po ní děje?

Myslím si, že je další život.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt, ať již doma nebo ve škole?

Jenom s mamkou. Ve škole o tom vůbec nemluvíme. Jenom jako ne o lidech, ale o zvířatech jo a tak. Jak se rozkládají.

Měli by dospělí lidé více s dětmi mluvit otevřeně o smrti a pohřbívání, o všem, co k tomu náleží? (Např. že byl zesnulý vážně nemocný, umřel tragicky atd.)

No jako jo, asi.

Myslíš si, že by se mělo obecně více mluvit o umírajících lidech, smrti a pohřbu, ať již doma nebo ve škole?

Jo, to jo. Ve škole třeba v přírodovědě nebo na počítačích hrát jako hry.

4. Po smrti nastává poslední rozloučení. Znáš nějaký způsob pohřbívání?

Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?

Jako pohřeb?

Ano, pohřeb.

Tak, že je v té rakvi nebo ho spálí.

Co se děje s tou rakví?

No, tu rakev dají do země.

Myslíš si, že je pohřeb vůbec důležitý?

No, jako jo.

Proč?

No, že je to takový, no jako slavnost, ale je to pro toho člověka jako ukončení toho jeho života a že tam jsou jeho blízcí.

Je tedy důležitý pohřeb i pro lidi, kteří žijí?

Mnnn, to nevím.

Byl jsi již na nějakém pohřbu?

Byl, dědečkovi. Chtěli to rodiče, ale já jsem taky chtěl.

Domníváš se, že účast dětí na pohřbech svých blízkých osob (např. babičky, dědečka atd.) je důležitá?

Asi jo, když to je někdo blízký. Aby s ním ukončili ten život, aby se s ním rozloučili.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

No, že by jim pomáhaly, když už by ty babičky třeba nemohly, tak jim pomoc všechno obstarat.

Je něco, co bys chtěl pro umírajícího nebo již zemřelého člověka udělat? Co třeba jsi nemohl nebo Tě v danou chvíli nenapadlo?

Asi splnit mu jeho největší přání.

6. Je něco, co bys dospělým vzkázal na to téma umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlíží v době velkého zármutku?

Třeba proč umřel a jako kvůli čemu. Aby to řekli všechno.

Je něco, co by Tě více na téma smrti a pohřbů zajímalo?

No, jak třeba ty lidi, co umřou a dají je do země. Takže mě zajímá, co se prostě s nima potom stane. Protože z té rakve se jako nedostanou ven.

Co si ty myslíš, že se s nimi stane?

Já si myslím, ale nevím to, ale jako že ta jeho duše odejde jako do nebe, tam se z něho stane prostě nově člověk a zase přijde semka na zem.

Děkuji Ti za rozhovor a ať se Ti daří.

Vám taky.

Příloha III.

Respondent A14

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Záleží v jakých ohledech, třeba na zázraky věřím. Na Boha moc ne, ale párkrát jsem v kostele byl s mamkou a s babičkou.

2. Zažil jsi již ve svém životě smrt blízkého člověka, například babičky, dědečka a tak?

Zažil, asi tak před rokem. Umřel mi děda.

Pokud ses setkal se smrtí blízké osoby, jaký jsi měl pocit? Co jsi prožíval?

Bylo mi to líto i za mamku. Jezdili jsme celkem dost k babičce a dědovi právě, no.

Bylo období, kdy Ti děda hodně chyběl?

Jo. Bylo to v létě o prázdninách, na chatě.

Jak bys vlastně definoval smrt?

Je to nějaká část života na konci, kdy jsou lidi hodně starý nebo nemocný.

Myslíš si, že je po smrti nějaká další existence, nějaký život po životě? Nebo co se po ní děje?

No, nemůžu říct. Nikdy jsem o tom ani nepřemýšlel.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt, ať již doma nebo ve škole?

Kdo?

Zda s Tebou někdo vedl rozhovor na téma smrt, ať již doma nebo ve škole?

Jo, bavil, s mamkou. Čerstvě jako potom co děda zemřel.

Měli by dospělí lidé více s dětmi mluvit otevřeně o smrti a pohřbívání, o všem co k tomu náleží? Například, že byl zesnulý vážně nemocný, umřel tragicky a tak podobně.

Hm, no.

Myslíš si, že by se mělo obecně více mluvit o umírajících lidech, smrti a pohřbu, ať již doma nebo ve škole?

Ve škole jsme o smrti nikdy nemluvili. Hmmm, mohlo by se o ní mluvit do určité míry.

Ted' bych ale od Tebe potřebovala vědět, jaká je ta míra?

Hm, já myslel třeba, že by se mohlo třeba přeskočit to zpopelňování a tak. Třeba to spalování, no.

4. Po smrti nastává poslední rozloučení. Znáš nějaký způsob pohřbívání? Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?

No, právě třeba rozprášit na rozptylovej loučce nebo do urny, zpopelnit právě, ale taky třeba do rakve.

Myslíš si, že je pohřeb důležitý?

Hmm, je to smutný, je to ale rozloučení s blízkým, třeba.

A je tedy pohřeb důležitý pro zemřelého i pro pozůstalé?

Je, určitě.

Byl jsi již na nějakém pohřbu?

Jenom na dědovo.

Chtěl jsi jít sám nebo Ti někdo řekl, že máš jít?

Chtěl jsem sám.

Zakazoval Ti někdo jít na pohřeb?

Ne, nikdo mi to nezakazoval.

Domníváš se, že účast dětí na pohřbech svých blízkých osob důležitá?

(Chlapec váhá a nakonec odpovídá.) No, třeba kdyby to byly děti nějaký větší věkové kategorie, protože to může na nich zanechat nějaké následky, třeba. Mladší děti než jsem já, ty bych nevzal.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

Můžou, třeba jim číst nebo něco jim udělat. Třeba něco pomoc, třeba kdyby chtěli dodělat.

Je něco, co bys chtěl pro umírajícího nebo již zemřelého člověka udělat? Co třeba jsi nemohl udělat nebo Tě v danou chvíli nenapadlo?

Něco po něm dokončit, třeba co začal. Možná, že by to chtěl.

6. Je něco, co bys dospělým vzkázal z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlíží v době velkého zármutku?

Nevím.

Zajímalo by tě ještě něco na toto téma?

Nic, nerad se bavím na toto téma.

Tak moc děkuji. Velmi si cením toho, že jsi byl ochotný si se mnou na toto téma popovídat.

Nemáte zač.

Příloha IV.

Respondentka S15

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Ano, římskokatolické.

2. Zažila jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka, například babičky, dědečka a tak?

Naštěstí ne. Vlastně jako malé miminko, ale to si nepamatuji, takže jsem ji vlastně nezažila.

Jak bys vlastně definovala smrt?

Asi jako nějaký konec života nebo přechod mezi pozemským životem a životem v nebi.

Myslíš si, že je po smrti nějaká další existence, nějaký život po životě? Nebo co se po ní děje?

Myslím si, že po životě je život v Božím království nebo jde daná duše do očistce anebo do pekla.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt, ať již doma nebo ve škole?

Asi nikdo nebo si to nepamatuji, ale neřekla bych, že bych někdy nevěděla co to umírání a smrt je.

Měli by dospělí lidé více s dětmi mluvit otevřeně o smrti a pohřbívání, o všem co k tomu náleží? Například, že byl zesnulý vážně nemocný, umřel tragicky a tak podobně?

Myslím si, že ano. Dítě by mělo vědět, proč ta osoba zemřela a za jakých okolností a asi by se to nemělo dozvědět, až ta situace nastane. Ale pořád si myslím, že to hlavně závisí na rodičích. Jak k tomu přistoupí a oni znají své dítě nejlépe a když ví, že by to v tom věku nezvládlo, tak asi je jediné dobře tento rozhovor odložit, až bude dítě více schopné tomu rozumět.

V jakém věku to je?

Tak v deseti letech.

Myslíš si, že by se mělo obecně více mluvit o umírajících lidech, smrti a pohřbu, ať již doma nebo ve škole?

Nějakou nenásilnou formou, aby to nezpůsobilo trauma, ano.

4. Člověk zemře a po smrti nastává poslední rozloučení. Znáš nějaký způsob pohřbívání? Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?

Zemřelého můžeme pohřbít buď v rakvi nebo kremací. Taky může být tělo darováno na vědecké účely.

Myslíš si, že je pohřeb důležitý?

Ano, připadá mi to jako součást rozloučení se zemřelým.

Byla jsi již na nějakém pohřbu?

Ne, nebyla. Byla jsem mimino.

Domníváš se, že účast dětí na pohřbech svých blízkých osob je důležitá?

Asi to záleží na rodičích dítěte a na tom dítěti, jak se rozhodne. Nicméně mi to přijde důležité. Pohřby patří k životu a přijde mi, že bez pohřbu se nedá s tou osobou pořádně rozloučit.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

Určitě ano, být s umírajícím, vyrobit mu dárek nebo si s ním povídat.

Je něco, co bys chtěla pro umírajícího nebo již zemřelého člověka udělat? Co třeba jsi nemohla nebo Tě v danou chvíli nenapadlo?

Asi bych ráda splnila jeho poslední přání, být u toho umírajícího a zpříjemnit mu poslední chvíle života. U zemřelého bych spíš udělala něco pro jeho rodinu. Kdyby to byl velmi blízký člověk, tak asi se z toho nehroudit a žít dál.

6. Je něco, co bys dospělým vzkázala z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlíží v době velkého zármutku?

Nějaký člověk po smrti své blízké osoby velmi trpí. Samozřejmě zármutek k tomu neodmyslitelně patří, ale asi bych mu řekla, aby se s tím příliš neužírali a po nějaké době znovu začali žít svůj život.

Co by Tě více na toto téma zajímalo?

Určitě bych chtěla vědět, co se umírajícímu honí hlavou v posledních chvílích života, proč třeba odmítnou další léčbu. Nebo proč ho nemá nikdo resuscitovat a když by zemřel náhle při nějaké bouračce, tak co se tomu člověku honí hlavou, jestli třeba pozná, že je to konec a tak podobně.

Moc si vážím toho, že jsi mi poskytla rozhovor a moc Ti děkuji.

Ráda jsem to udělala.

Příloha V.

Respondent O18

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Tak nějak napůl.

Co znamená napůl?

Věřím, že tam nahoře někdo je, jak řeknem. Že nás odněkud shora pozorují. Ale to je tak asi všechno. Že bych měl nějaký takový schopnosti jiný, tomu nevěřím.

Jaké schopnosti?

Třeba v to vzkříšení a takle, tomu moc nevěřím. Že byl Ježíš vzkříšenej a tak.

2. Zažil jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka, například babičky, dědečka?

Prababička, děda a kamarád.

Co jsi v těch chvílích prožíval?

Když umřela prababička s dědou, tak jsem byl malej a to jsem nějak nevnímal. Když umřela prababička, byly mi asi tři roky, a když umřel děda, tak asi nějak do desíti let. A kamarád mi umřel před covidem a to jsem nesl špatně.

Jak bys vlastně definoval smrt?

Prostě člověk odejde navždy a už ho nikdy neuvidíme. Je to jako by odcestoval na druhou stranu zeměkoule, bez mobilu, bez všeho a už si se s ním nikdy nemohl spojit. Mezi tím je, že člověk ví, že ten člověk už není, nemůže si už užívat.

Myslíš si, že je po smrti nějaká další existence, nějaký život po životě? Nebo co se po ní děje?

Jak jsem říkal, tak věřím, že lidi kteří umrou, že asi by nás sledovali. Nemohu říct, že žijí dál, není důkaz.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt?

Ne. Myslím si, že ne nebo si to aspoň nevybavuju. Ani doma, ani ve škole.

Myslíš, že by bylo vhodné toto téma probírat ve škole?

Asi by to trochu bylo dobrý, kdyby o tom škola mluvila. Trošku připravila lidi na to, co je čeká tam venku, když to tak řeknu. Ale bylo by to jakože dobrý, kdyby k tomu občas něco řekla, o tomhle.

V jakých třeba předmětech?

Na základních školách se třeba o tom mohlo učit třeba v občance a na středních školách třeba (chvíli se odmlčel) jako může být také v občanských výchovách.

Měli by dospělí lidé více s dětmi mluvit otevřeně o smrti a pohřbívání, o všem co k tomu náleží? Například, že byl zesnulý vážně nemocný, umřel tragicky a tak podobně.

No, asi jo. Nebo jo, protože třeba ty nemoce mohou potkat nebo se s nimi člověk může setkat na sobě. Potkat může nemoc kohokoli z nás. Tak je lepší to dítě nebo tu osobu na to připravit.

Myslíš si, že by se mělo obecně více mluvit o umírajících lidech, smrti a pohřbu, ať již doma nebo ve škole?

O trochu víc jo. Ne zase moc častěji, protože je to takový ošklivý nebo spíš smutný téma a někomu to může přinést špatný pocity. Což myslím právě ten smutek, slzy, takové menší deprese při pocitu ztráty toho člověka. Takže v malé míře by to bylo dobré řešit. Musíme brát v potaz to, že pro někoho to může být přínosem a někomu to zase uškodí. Ne všem to pomůže.

Měli by o tomto tématu mluvit více rodiče nebo tedy v těch školách?

Tak určitě asi doma, protože jsou to ti nejbližší. No, asi opravdu doma. To je podstatnější. Ve škole je to už to podřadnější.

**4. Po smrti nastává poslední rozloučení. Znáš nějaký způsob pohřbívání?
Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?**

Je to, že buď se tělo dá do rakve do země anebo se spálí a pak uložit ten popel.

Vnímáš nějaký rozdíl mezi uložením do země a mezi kremací?

Tak, že když je člověk uložen do země, tak člověk ví, kam chodit, když si chce s tou osobou promluvit. Když se mu třeba stýská nebo takle. A hlavně mu tam může dávat kytky a zapalovat svíčky. Ale to s tím popelem, já to беру jako bysme tu osobu nechali úplně odejít, nikde už nebyla. Takovou očistu od těla.

Jakou očistu?

Prostě, že se nechá od lidí očistit a odejde celý s tím popelem.

Myslíš si, že je pohřeb důležitý?

Určitě. Pro ty samotné lidi, pro tu rodinu.

Myslíš tím pozůstalé lidi?

Ano, přesně tak.

Byl jsi již na nějakém pohřbu?

Ne, nebyl.

Když jsi zažil smrt blízké osoby a nebyl jsi na pohřbu, tak proč?

Tak prababička s dědou umřeli, když jsem byl malej, takže to bylo asi kvůli tomu. A asi taky vůči tomu psychickému pocitu. Že by mě to mohlo poškodit.

Takže ti vlastně rodiče neříkali, proč tě nevzali na pohřeb?

Ne. A když umřel kamarád, tak to bylo kvůli tomu, že jeho maminka to udělala jen opravdu pro ty nejbližší a jeho kamarády a takle, tam nepozvala.

Kdyby ses mohl sám za sebe rozhodnout, chtěl by ses pohřbu účastnit?

Asi určitě. Bylo by to pro mne takové rozloučení s tou blízkou osobou.

Domníváš se, že účast dětí na pohřbech svých blízkých osob je důležitá?

No, tak asi jo. Podle toho v jakém věku. Když začíná pořádně přemýšlet, uvažovat. Tak od dvanácti let si myslím, že bych bral ty děti na ty pohřby. Ale dřív asi ne.

Malého osmiletého školáka bys tam tedy nevzal?

No, nejspíš asi ne.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

Mentálně určitě, psychicky. Když s nimi nemaj špatnej vztah a mají se rádi, tak je to dobrý pro tu psychiku toho umírajícího. Ví, že tam jsou s ním ty lidi, a že jim na něm záleží.

Tak tedy by bylo dobré, kdyby děti chodily třeba navštěvovat umírající lidi třeba do nemocnice nebo do zařízení jako je hospic?

Jo. Mohly by mu třeba i nosit nějaké věci, které by ještě chtěl nebo potřeboval. Ale ta přítomnost je hlavní.

Je něco, co bys chtěl pro umírajícího nebo již zemřelého člověka udělat? Co třeba jsi nemohl nebo Tě v danou chvíli nenapadlo?

Kdyby umíral, tak bych se mu pokusil splnit nějaké jeho přání, kdyby tedy chtěl nějaké prožít. Aby teda odešel s tím dobrým pocitem. A pro člověka co už odešel, tak kdyby chtěl, abych něčeho dosáhl, tak bych se snažil toho dosáhnout. Nebo třeba jen abych si užil život a neřešil zbytečné věci.

6. Je něco co bys dospělým vzkázal z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlíží v době velkého zármutku?

Tak asi společně se vybrečet. Protože tak člověk bude vědět, že na to není sám. Protože se také z toho člověk může zhroutit. A někomu to může opravdu pomoc, být s někým. Ale někomu zase ne. Každý to má jinak. Je radši sám, což je v pořádku. Ale lepší je, když s těma dětma jsou ti rodiče a pomůžou jim. Jenom to samotné objetí pomůže. Aby jim byli taková opora. Oni jsou ti dospělí. Jasně, že mají city a takle, ale

jak bych to řekl, musí se zachovat prostě dospěle. A je to jejich taková povinnost. Proto říkám, společně se vybrečet.

Zajímalo by Tě něco více na toto téma?

Jsou věci, které mě zajímají, ale živý člověk to nemůže zjistit. Ten posmrtný život a takle. Je tolik možností po smrti, co říkají lidi a je to zajímavý. A nikdo doopravdy neví, jak to je. To je to hlavní, co by mě na tom zajímalo. Jestli je posmrtný život opravdu skutečný a kde.

Děkuji za rozhovor. Moc si toho vážím, že jsi s rozhovorem souhlasil.

Není zač, rád jsem to udělal.

Příloha VI.

Respondentka B16

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Ne, nejsem.

2. Zažila jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka, například babičky, dědečka?

Ano, zažila, dědu z mamky strany. A to je jediný takový příbuzný, který je mi ohledně té zažité smrti blízký. Ke kterému mám citovej vztah takovej.

Jaký jsi měla pocit? Co jsi prožívala?

Mnnn, tak byla jsem vlastně na pohřbu dědy, cítila jsem, že to vlastně bolí uvnitř. Tady takle to hrozně bolelo (ukazuje na hrud') a nechtělo to přestat. Tak to bylo třeba dva dny. Samozřejmě že jsem brečela. A pamatuji si, že když jsme se šli podívat na toho dědu, jak tam ležel v té rakvi, takže jsem vlastně nebyla vůbec schopná se tam podívat. Viděla jsem ho tedy jen z dálky a vlastně byl úplně jinej než jako vždycky normálně doted'ka. Tak jsem vlastně nebyla schopná se podívat na něj normálně.

Jak bys vlastně definovala smrt?

Člověk, který odchází ze země a možná jde do nějakého jiného světa. Možná ne a možná ano. A myslím si nebo chci to tak mít, že opustím zemi tak, abych opustila zemi spokojená a abych odcházela s pocitem jako že se blíží konec a že se té smrti nebojím. Jinak nevím, jak bych vám na tu otázku odpověděla. Jinak prostě nevím.

Myslíš si, že je po smrti nějaká další existence, nějaký život po životě? Nebo co se po ní děje?

Mnnn, já si myslím, že to záleží na tom člověku. Že jestli je to vůbec možný, tak na tom člověku je, jestli on chce ještě žít, třeba jako zvíře nebo jinej tvor nebo prostě něco jiného. Ale vlastně nemusí. Že to vlastně může bejt, ale nemusí to vůbec bejt. A vlastně kdyby to bylo, tak je to podle.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt?

Ne, to si vůbec nepamatuju. Možná jako malá, ale nepamatuji si to.

Tak tedy o smrti jste se doma bavili, až když umíral dědeček?

Ano.

Měli by dospělí lidé více s dětmi mluvit otevřeně o smrti a pohřbívání, o všem co k tomu náleží? Například, že byl zesnulý vážně nemocný, umřel tragicky a tak.

Mnn, možná se o tom někdy pobavit při takové atmosféře, o tom, když se to někdy stane asi určitě. Ale asi jen tak téma nahodit, tak to asi určitě ne, nevím. (Chvilí dívka přemýšlí a poté znovu odpovídá.) Ty jo, no. Já si myslím, že to závisí na věku. Že čtyřleté dítě, tam asi stačí říct, dědeček umřel. Ale když je tomu dítěti třeba čtrnáct nebo šestnáct tak asi jo. Že třeba asi jako já. Že moje duše už by to asi unesla, třeba. Protože já vím, za jakých okolností můj děda zemřel. Vždycky ale asi záleží na věku, aby se z toho dítě psychicky nějak nezhroutilo.

Myslíš si, že by se mělo obecně více mluvit o umírajících lidech, smrti a pohřbu, ať již doma nebo ve škole?

Doma před smrtí dědy ne. A ve škole si takové téma vůbec nepamatuju. Jako téma smrt jsme vůbec ve škole neprobírali.

Ocenila bys, kdyby se nějaká vyučovací hodina vztahoval tematicky k umírání, smrti a pohřbu?

Myslím si, že asi ano.

V jakém předmětu by to podle tebe bylo vhodné?

Myslím si, že třeba v biologii, když se bere člověk. Tam se třeba probírají orgány a tak. Tak třeba někde na konci tohoto probraného tématu. Já nevím, možná že by to bylo vhodné třeba až se probere veškerá látka a na konci školního roku to zvolit jako doplňkové téma. Jenom jedna hodina, ale bylo dobré o tom něco říct. Celkově si myslím, že je to přínosné téma.

4. Po smrti nastává poslední rozloučení. Znáš nějaký způsob pohřbívání?

Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?

Tak vlastně jako do rakve. Ale záleží na té rodině, jak se rozhodnou. Jestli ho teda dají do rakve nebo ho spálí. A potom ho dají do té urny nebo se rozpráší, ne. A člověk je potom ten prach, prostě. Nevím, jestli je ještě jiný způsob.

Záleží tedy na rodině, jaký bude mít zesnulý pohřeb?

No, buď ty pozůstalý nebo rodina rozhodne. Protože se vlastně neví, jak chce ten pohřbít ten, co umřel. Nebo se nestačí rozhodnout. Tak to udělá ta rodina.

Jestli můžu, tak jsem vlastně slyšela, že člověk může své tělo darovat po smrti k vědeckým účelům. Tak ještě vlastně tohle. A jinak už mě nic nenapadá.

Myslíš tedy, že je dobré se s umírajícím člověkem bavit o způsobu jeho pohřbení?

No, je to asi člověk od člověka. Záleží, jestli už o tom on sám přemýšlel. Taky záleží na tom, jestli ten člověk je na tom psychicky dobře, tak mu tedy nějak naznačit, že umírá a následně mu říci, jak by chtěl asi pohřbít. Jestli do rakve a do země nebo rozptýlit. A tak. Ale asi samozřejmě je dobře se o tom bavit.

Myslíš si, že je pohřeb důležitý?

Mnnn, já si myslím...jako myslíte ten obřad, jako písničky, rakev a tak?

Ano.

A jakýkoliv pohřeb, neboť v jaké režii se bude odehrávat, to už záleží na tom, kdo daný pohřební obřad objednává. Ti, kteří se loučí se zesnulým, ať již je to uložení do země či kremace.

Mně přijde, že jako nevím jestli pohřeb. To zase záleží na těch lidech. Ale myslím si, že to poslední rozloučení s tím člověkem je určitě důležitý. Jestli fakt nechtějí mít ten pohřeb nebo fakt nechtějí mít to rozptýlení nebo něco takového, aby tak tedy neměli. Ale jako pro mne, pro pozůstalého, je důležitý.

Takže to poslední rozloučení z hlediska důležitosti máš pro ty pozůstalé nebo pro zesnulé?

Já si myslím, že pro obě strany. Že i ten mrtvej, který to asi nevnímá. Ale je to takové rozloučení s tím životem, s těma lidma a taky pro tu stranu žijící. S tím člověkem daným. Myslím si, že tedy pro obě strany.

Byla jsi již na nějakém pohřbu?

Ano, byla dědečkovi.

Domníváš se, že účast dětí na pohřbech svých blízkých osob je důležitá?

Jestli je to dítě na tom nějak psychicky špatně, jako že má vlastní problémy a nechtěl by tam být, tak by tam asi být nemusel. Ale myslím si, že to dítě od malička by se začalo vyptávat, jestli kde najednou dědeček je. Tak si myslím, že je dobrý jít na pohřeb. Nemusí úplně k té rakvi, ale aspoň jako že ví, že dědeček zemřel. S tou smrtí se tak seznamoval od malička.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

To bych asi nedala já jako psychicky, o toho umírajícího člověka. Protože si myslím, že jako je to psychicky náročné i pro ty doktory, ač se s tím setkávají profesně, jako že je to pro ně častější a lépe to přijmou. Dětem bych to asi ani nedoporučovala, aby se staraly o umírající.

Nemyslela jsem péči fyzickou, ale spíše psychickou.

Aha, já myslela, že by jako děti měly jít pomáhat do nemocnice.

Ne, to opravdu ne.

No, myslím si, že kdyby třeba umírala moje prababička, třeba v posteli někde. Protože byla u mojí babičky, no to je jedno. Ona pak spadla ze schodů. A kdyby se vědělo, že umírá a jenom by ležela a vnímala. Tak kdybych měla děti, tak bych je tam asi zavedla. Aby aspoň měla pocit, že tam jsme. Že třeba když na ní dám svoji ruku, takže jí dám svoji energii. A kdyby to udělaly moje děti, tak kdyby jí třeba jen pomačkaly nebo něco takového. Asi takto ano.

Děti by tedy mohly pomáhat svým blízkým umírajícím svou přítomností, blízkostí a dotyky?

Jo.

Je něco co bys chtěla pro umírajícího nebo již zemřelého člověka udělat? Co třeba jsi nemohla nebo Tě v danou chvíli nenapadlo?

Mnn, asi bych se s ním ne jako se rozloučila, když byl ještě naživu. On byl v nemocnici a já za ním nemohla. Vypadal úplně jinak. Aspoň to říkali naši. Já si tedy mohla aspoň uchovat vzpomínku na něj takovou, jakou jsem měla. Takže bych tam asi ani nešla. Protože jsem nedokázala jít ani skoro k té rakvi. Jak byl mrtvej, tak jsem tam ani nešla. Ale vím, že jsem s ním mluvila, že se těší, až mě zase obejmeme. A až budeme spolu. To byly naše poslední slova. Tak nevím, jestli bych udělala něco víc, protože jsem víc tehdy udělat nemohla, protože byl covid. Už mu jedna plíce ani nefungovala. Takže ani třeba o tom jsem neuvažovala, jestli třeba darovat orgán.

6. Je něco co bys dospělým vzkázala z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlíží v době velkého zármutku?

Mnnn, může se stát, že vlastně rodiče řeší to umírání toho umírajícího člověka a zapomenou na svoje děti. Že třeba se zapomenou starat, ne jako úplně. Že by neměli zapomínat na ty ostatní členy rodiny a že můžeme být za ně vděční. A ještě smrt, že kdyby se to nestalo teď, tak by se to mohlo stát třeba za rok a horším způsobem a mohlo by to postihnout třeba víc lidí, v té rodině. Takže se to mělo stát tomu zemřelému člověku, protože se mu mohlo stát třeba ještě něco horšího, než se mu vlastně stalo. No prostě aby nezapomínali na to, že mají ještě ostatní členy rodiny a na tu smrt, vlastně toho člověka, nejsou sami. A že mají podporu od těch členů rodiny. Aby nebyli takoví tvrděáci a ať klidně brečí. Jako mně přijde dobrý, ukázat tomu dítěti, že jako ten rodič má taky emoce a ten člověk pro něho byl důležitější a chybí mu už teď. A to vím, že moje mamka hodně brečela, když věděla, že děda umírá. A oni nám to taky řekli, trochu lehčí formou. My, jako děti doma (ještě má sestru a bratra) jsme věděly, že je děda na tom špatně a tři dny před tou smrtí věděly, že umře. Já jsem do poslední chvíle doufala, že to zvládne a pak tady s námi bude. Což se nestalo, ale já to zvládla.

Co by Tě více na toto téma zajímalo?

Mnnn, já nevím, vzhledem k tomu, že jsem se ještě nikdy takto na toto téma nebavila, až teď vlastně s Vámi. Tak mě nic jako nenapadá, ale asi ne.

Je ještě něco, co bys sama za sebe chtěla k tomuto tématu říct?

Jenom mě ještě napadá takový konec. Že jsem si uvědomila své šťastné chvílky. Hlavně abych byla vděčná za každou chvíli, co mohu trávit s mojí rodinou, kamarády. Vlastně mít tu možnost být s babičkou, která se po smrti dědečka přestěhovala blíž k nám do nového domu. Že ji mám blíž a musím si vážit toho, že tady ještě je. Jako mi i napadá, že jsem si toto uvědomila tou smrtí mého dědy. Že jsem si jich začala ještě více vážit, že tady jsou. Protože některé moje kamarádky nemají třeba rodiče nebo babičky a dědy. Tak jsem fakt vděčná, že aspoň ta babička je. Že neumřeli oba, protože

babička byla v té nemocnici ve stejné době jako děda. A vypadlo to, že umřou oba dva. Tak aby si toho všichni vážili. Aspoň jenom oslav, když máte tu možnost být s nimi.

Moc děkuji za krásný rozhovor a přeji Ti, aby se Ti v životě dařilo.

Já děkuji Vám, že jsem si mohla s Vámi na toto téma popovídat.

Příloha VII.

Respondent T16

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Ano, ano. Jsem křesťan, katolík.

2. Zažil jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka, například babičky, dědečka a tak podobně?

Ano a chcete jako příklad, jo?

Ano, pokud se tedy mohu zeptat, o jakou osobu šlo?

Šlo o prababičku a je to tak měsíc dozadu.

Jaký jsi měl pocit? Co jsi prožíval?

Já jsem, no řeknu to tak zvláštně, byl jsem varován, protože naše prababička byla v nemocnici. Jako to, bylo to tedy relativně jasné, že se to stane. A než umřela, tak byla vlastně v té nemocnici asi třináct dní než zemřela. Takže jsem se vyrovnal s tou smrtí relativně v pořádku. Protože jsem byl na to připraven. I sme o tom doma s rodiči mluvili.

Když se zeptám na smrt, jak bys ji vlastně definoval?

No pro mě smrt znamená jako přechod do království Ježíše Krista.

Myslíš si tedy, že je po smrti nějaká další existence, nějaký život po životě? Nebo co se po ní děje?

Vnímám potom, jako že je věčný život v nebi, nekončící. No takle to mám. A ... no potom je to vlastně věčný život s Pánem.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt?

To nějak ne. To si nepamatuju. Nebo spíš to bylo, že už jsem to pak chápal a měl jsem na to stejnej názor jako teď.

Myslíš si, že je to tedy z hlediska tvé víry?

Asi jo, to nevím, možná. Spíš jo než ne.

Ve škole o tom také nemluvíme. Ale myslím si, že ne že by někdo nechtěl, ale není k tomu příležitost. Když už, tak se třeba někdy nějaká učitelka zmíní, že jí umřel kamarád, ale jinak jako nic.

A zastaví se tedy u toho tématu smrti a skuteční nějakou kratší debatu?

Ne, jen zmíní, že byla na pohřbu a víc se nebaví.

Měli by tedy dospělí lidé více s dětmi mluvit otevřeně o smrti a pohřbívání, o všem co k tomu náleží? Například, že byl zesnulý vážně nemocný, umřel tragicky a tak.

Uf, no to si úplně nemyslím. To až tak opravdu budou starší. Děti viz věku já, Maru (15) a Stáňa (18) a takle, protože někdy to fakt nemusí být dobrý pro to dítě menší, když jsou ty okolnosti nehezký.

Myslíš si, že by se mělo obecně více mluvit o umírajících lidech, smrti a pohřbu, ať již doma nebo ve škole?

Rozhodně jako u mě doma nebo třeba to myslím obecně, tak hodně lidí jako těm dětem u nich o tom nemluví ani jako u zvířat a takle. V těch školách to nevím, tam to asi by se jako k ničemu ani nevyužilo. Nebo když to řeknu tak zvláštně, si nemyslím, že by se tam až tak nutně nemuselo. A no jako takle..., nic jiného mě už ani nenapadá, jako kde ještě nějak se mělo mluvit.

Jsi tedy pro to, aby se toto téma probíralo spíše v rodině než v té škole?

Hmmm, ano. Mně by se to rozhodně zdálo lepší, než potom se tomu ještě věnovat někde jinde.

**4. Po smrti nastává poslední rozloučení. Znáš nějaký způsob pohřbívání?
Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?**

No, tak já to teda řeknu asi tak, jak jsem to sám zažil. A to tak, že jsme se jako rodina sešli, udělali jsme klasickou mši. No teda asi ne klasickou, protože se tam mluvilo speciálně k té smrti a potom se mohl, kdo chtěl na prababičku podívat. Kvůli koronaviru jsme tam moc dlouho být nemohli. No a potom se šlo na hřbitov.

Myslíš si, že je pohřeb důležitý?

Je rozhodně důležitý víc pro tu rodinu než pro toho člověka samotného. Protože samozřejmě je to takové poslední rozloučení s tím člověkem. Tak jako se to ujasní a upevní a je to dobré pro nás, co tu zůstanem.

Byl jsi již na nějakém pohřbu?

Ano, své prababičky. Když umřely ale pratety, tak jsem nebyl, protože jsem byl hodně malej a byly to vlastně hodně vzdálení lidi, pro mě.

Chtěl ses pohřbu účastnit z vlastního rozhodnutí nebo to bylo přání rodičů?

Nikdo mi nenutil, ať tam jdu. Kdybych nechtěl, tak si řeknu. Jako chtěl jsem tam, tak jsem šel, no. Rodiče to nechali čistě na mně.

Domníváš se, že účast dětí na pohřbech svých blízkých osob je důležitá?

No tak vono je to tak od určitého věku. Já třeba osobně kdybych měl dítě, si myslím, že od nákejš osmi desíti let. Je rozhodně důležitý jim ukázat, že to tak prostě je, no. Také to záleží na tom dítěti a jak blízký člověk je. A jaké jsou okolnosti a tak.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

Pokud mohu, tak navštívit a s nimi mít nějaký ten kontakt. Jinak mě nic ani tak nenapadne, co by mohlo dítě tak jako v tenhle okamžik spáchat. Jako takle pro nějakýho člověka.

Je něco, co bys chtěl pro umírajícího nebo již zemřelého člověka udělat? Co třeba jsi nemohl nebo Tě v danou chvíli nenapadlo?

Pro mne osobně je to pomodlit se za člověka. A pro ty zemřelé, co si myslím já, že by mohli lidé ještě udělat, že by toho člověka, ještě než umře, mohli navštívit. Nebo něco takle, popovídat si s ním.

Tak myslíš, že je tedy důležitá i ta blízkost druhého člověka?

No taky. A hlavně ty modlitby, svátost pomazání a taky přítomnost toho faráře, tak takle.

6. Je něco, co bys dospělým vzkázal z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlíží v době velkého zármutku?

Tam už je to fakt na té rodině a blízkých, protože teď já jsem to měl úplně v pohodě a nezažil jsem v tom tolik, abych někomu něco vzkazoval, v tom. To jsem prostě nezažil, nějaké tedy chvilkové zanedbání tím smutkem a takle, no. Nemůžu tedy nic vzkázat.

Co by Tě více na toto téma zajímalo?

To asi úplně ne. Tak jako samozřejmě je to zajímavý se o tom čas od času pobavit, takle jako že bych v tom měl nějakou zaujatost, nebo to byl, když už to řeknu, jako takový můj špatný koníček, to asi ne.

Mám z toho pocit, že tedy u vás v rodině se o tomto tématu mluví přirozeně a máš dostatečné množství informací. Je tomu tak?

Asi ano.

Moc děkuji za rozhovor.

Taky děkuji.

Příloha VIII.

Respondentka M18

1. Jsi věřící? Pokud ano, jakého vyznání.

Ano, jsem římskokatolického vyznání.

2. Zažila jsi již ve svém životě úmrtí blízkého člověka?

Ano.

Pokud ses setkala se smrtí blízké osoby, jaký jsi měla pocit? Co jsi prožívala?

Nepamatuji si to, byla jsem hodně malá.

Jak bys vlastně definovala smrt?

Konec na tomto světě, ale zároveň začátek na jiném, lepším.

Myslíš si tedy, že je po smrti nějaká další existence, nějaký život po životě?

Nebo co se po ní děje?

Samozřejmě, že existuje. Ne, že myslím, ale bojím se říct, že dokonce vím. Věřím, jednoduše řečeno, v křesťanské nebe.

3. Vedl s Tebou někdo rozhovor na téma smrt?

Určitě. Byli to například kněží, ale konkrétně si nevybavím. Doma ale ne.

Měli by dospělí lidé více s dětmi mluvit otevřeně o smrti a pohřbívání, o všem co k tomu náleží? Například, že byl zesnulý vážně nemocný, umřel tragicky a tak podobně.

To asi záleží na věku a vyspělosti dítěte. Malému dítěti by se podle mě nemělo říkat tolik detailů. Třeba jen říci, že už je zesnulý na lepším místě a tak podobně. Skutečnost mu sdělit, až bude starší. Tak asi deset let.

Myslíš si, že by se mělo obecně více mluvit o umírajících lidech, smrti a pohřbu, ať již doma nebo ve škole?

Nejspíše ano, protože to k životu neodmyslitelně patří. To, že se o tom tolik nemluví, neznamená, že se nás to netýká.

4. Po smrti nastává poslední rozloučení. Znáš nějaký způsob pohřbívání? Jakým způsobem můžeme zemřelého pohřbít?

Nejstarší je pohřbívání do země, což je ale i trochu děsivé, poněvadž v pár případech se stalo, že byl pohřben do země někdo zaživa. Potom ještě spálením. Pak se může popel uchovat v urně nebo může být rozprášen třeba někde na oblíbeném místě zesnulého. Jedním z nejmodernějších způsobů je pohřbívání ke kořenům stromů, aby pak nebožtík po smrti strom živil. Říká se tomu Les vzpomínek.

Myslíš si, že je pohřeb důležitý?

Stoprocentně. Jedná se o chvíle, kdy blízkou osobu uvidíme v tomto světě naposled. Tím pádem by se to nemělo podceňovat nebo brát na lehkou váhu.

Byla jsi již na nějakém pohřbu?

Ano, ale bylo mi něco málo přes rok, tudíž si to opravdu nepamatuji.

Domníváš se, že účast dětí na pohřbech svých blízkých osob je důležitá?

Ano, už v útlém věku děti chápou, co se děje a ve většině případech mají potřebu se zemřelým rozloučit a tohle je nejlepší způsob.

5. Co myslíš, mohou vůbec děti nějak pomáhat umírajícím lidem?

Ano, velmi lehce. Můžou s nimi například trávit čas, pomáhat jim v domácnosti, chodit nakupovat a tak dále.

Je něco, co bys chtěla pro umírajícího nebo již zemřelého člověka udělat? Co třeba jsi nemohla nebo Tě v danou chvíli nenapadlo?

Chtěla bych ji říct, že si ji vážím a že jí mám moc ráda, popřípadě se zeptat, co by jí udělalo radost.

6. Je něco, co bys dospělým vzkázala z hlediska umírání, smrti a pohřbů? Co si třeba neuvědomují nebo přehlíží v době velkého zármutku?

Nedokážu se úplně do této situace vcítit, ale možná to, aby se před dětmi nechovali tak, že se nic neděje, ale dali najevo své emoce a zbytečně je netajili.

Co by Tě více na toto téma zajímalo?

To asi nedokážu říct, ale smrt je obecně zajímavé téma. Možná tedy jaké jsou pocity přímo při umírání, co cítíme a co se děje.

Velmi Ti děkuji za rozhovor.

Není vůbec zač. Ráda jsem Vám rozhovorem pomohla.

Abstrakt

RATAJOVÁ, E. *Účast dětí na pohřbu*. České Budějovice 2022. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra pedagogiky. Vedoucí práce K. Šimr.

Klíčová slova: umírání, smrt, pohřeb, rituál, církevní pohřební obřad, sekulární pohřební obřad, děti, dospívající, dospělí.

Práce se zabývá tématem účasti dětí na pohřbech od mladšího školního věku po adolescenci a zkoumá, jaký má pro ně osobní účast či neúčast na pohřbech blízkých osob význam. V teoretické části popisuje význam pohřbů z různých hledisek a popisuje církevní a sekulární pohřební obřady. Zaměřuje pozornost na psychické vnímání smrti a pohřbu u dětí vymezených věkových kategorií, na rozhovory a morální a etické hledisko. Vyjadřuje se k rituálům dětí. V praktické části nám empirický výzkum odhaluje žitou zkušenost respondentů, z které máme možnost zjistit význam osobní účasti či neúčasti dětí na pohřbech blízkých osob v kontextu rodinného prostředí.

Abstract

Participation of Children at the Funeral.

Key words: dying, death, funeral, ritual, church funeral ceremony, secular funeral rite, children, adolescents, adults.

The thesis deals with the topic of children's participation at funerals from younger school age to adolescence and examines the significance of personal participation or non-participation in funerals of close persons. In the theoretical part, it describes the importance of funerals from various points of view and describes ecclesiastical and secular funeral rites. It focuses attention on the psychological perception of death and burial in children of defined age categories, on interviews and on the moral and ethical point of view. He comments on the rituals of children. In the practical part, the empirical research reveals the lived experience of the respondents, from which we have the opportunity to find out the significance of personal participation or non-participation of children at funerals of close persons in the context of the family environment.